

«ՍԵՎԱՆԻ ԽԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑ»

**ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022**

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՄ /1941-45թթ./

ԱՌԱՐԿԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿ ԱՐԹՈՒՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ <<ԹԹՈՒԶՈՒՐ ԳՅՈՒՂ Ի ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ

ԴՊՐՈՑ>> ՊՈԱԿ

Բովանդակություն

1. Ներածություն -----	3
2. Հայ ժողովուրդը հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին-----	5
3. Հայկական դիվիզիաները Հայրենական մեծ պատերազմում -----	9
4. Հայերի մասնակցությունը մեծ հայրենականի վճռորոշ ճակատամարտերին և նրանց շնորհված կոչումները-----	22
5. Հայ պարտիզանները թշնամու թիկունքում-----	38
6. Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության ներդրումը մեծ հաղթանակի գործում-----	39
7. Օգտագործված գրականության ցանկ-----	46

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին երկու տարիներին՝ 1939-1941 թթ., նացիստական Գերմանիան իր դաշնակիցների՝ Ճապոնիայի և Իտալիայի աջակցությամբ զավթել էր գրեթե ողջ Եվրոպան, նաև խոշոր տարածքներ Ասիայում ու Աֆրիկայում: 1939 թ. օգոստոսի 23-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև կնքվել էր 10 տարվա չհարձակման պայմանագիր: Չնայած այս պայմանագրին՝ Ա. Հիտլերը գաղտնի նախապատրաստվում էր ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակվելուն: Այդ նպատակով 1940 թ. դեկտեմբերի 18-ին նա հաստատեց ԽՍՀՄ-ի դեմ կայ ծակնային պատերազմի ծրագիրը, որը ստացավ «Բարբարոսա» անվանումը: Ըստ այդ ծրագրի՝ նախատեսվում էր արդեն շուրջ երկու տարի հաջողությամբ կիրառվող մարտավարությամբ՝ գերազանց սպառազինված և շարժունակ խմբավորումների անակնկալ ու սրընթաց գործողու թյուններով, արագորեն մասնատել ու ոչնչացնել ԽՍՀՄ արևմտյան սահմանագոտում տեղակայ ված զորքերը, շուրջ երկու ամսվա ընթացքում ջախջախել Կարմիր բանակի հիմնական ուժերը, ոչնչացնել Խորհրդային Միության արդյունաբերական կենտրոնները՝ հասնելով հաղթանակի: Այդ նպատակով գերմանական հրամանատարությունը ԽՍՀՄ սահմանի մոտ կենտրոնացրել էր լավ սպառազինված 190 դիվիզիա, որոնք տեղաբաշխվել էին երեք հիմնական ուղղություններով՝ «Հյուսիս», «Հարավ» և «Կենտրոն»: 1941 թ. հունիսի 22-ի վաղ առավոտյան ֆաշիստական Գեր մանիան, խախտելով ԽՍՀՄ-ի հետ կնքած չհարձակման մասին պայմանագիրը, առանց պատե րազմ հայտարարելու հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա:

Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայի դաշնակիցների թիվը ավելա ցավ ևս մեկով. 1941 թ. հունիսի 19-ին բարեկամության և չհարձակման պայմանագիր կնքվեց Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև, որով Գերմանիան հնարավորություն էր ստանում օգտագործելու Թուրքիայի ցամաքային և ծովային տիրույթները: Գերմանական ռազմանավերը իսկույն ներխուժեցին Սև ծով և ընդհուպ մոտեցան ԽՍՀՄ ծովափնյա շրջաններին: Փաստորեն՝ ամեն բան պատրաստ էր ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմ սանձազերծելու համար:

Ինչ վերաբերում է Գերմանիայի հետ բարեկամացած Թուրքիային, ապա դժվար չէր հաս կանալ, թե այդ դեպքում ինչ էր սպասվում Հայաստանին ու հայ ժողովրդին:

Հայոց ցեղասպանությունը իրականացրած Թուրքիան անմիջապես խոշոր
ռազմական ուժեր՝ 26 դիվիզիա էր կենտ ըննացրել Խորհրդային Հայաստանի
սահմանի մոտ և հարմար պահի էր սպասում՝ այնտեղ ներխուժելու համար:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Դեռևս Լեհաստանի վրա հարձակվելուց մի քանի օր առաջ՝ 1939 թ. օգոստոսի 22-ին, Օ բերգալցբուրգում Երրորդ Ռայխի բարձրագույն հրամանատարության հետ հանդիպման ժամանակ, Ա. Հիտլերը ցուցում էր տվել իր զորավարներին առաջիկա պատերազմում անխնա բնաջն ջելու պլանային ժողովուրդներին՝ ուշադրություն չդարձնելով հասարակական կարծիքի վրա, հիշեցնելով, թե «մեր ժամանակներում այլևս ո՞վ է հիշում 1915 թ. Թուրքիայում հայերի բնա ջնջման մասին¹»: Պատահական չէ, որ հայ ժողովուրդը, հիշելով և վերապրելով առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքի արդյունքում իրականացված Հայոց ցեղասպանության փաստը և յուրացնելով այդ վայրենի սպանողի դասերը, գիտակցվելով, թե իր համար ինչպիսի վտանգ կարող էր առաջանալ Գերմանիայի հաղթանակի դեպքում, ոտքի կանգնեց՝ պատերազմի հենց առաջին օրվանից մասնակցելով մարտական գործողություններին ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում՝ հեռավոր Մուրմանսկից մինչև Մերձբալթիկա, ԽՍՀՄ արևմտյան սահմաններով դեպի հարավ՝ մինչև Օդեսա և Դրին: Հայ մարտիկները Խորհրդային Միության բազմազգ ժողովուրդների շարքում մարտնչում էին զինվորական բոլոր շրջանների և ռազմաճակատների տարբեր զորատեսակների կազմում: Նրանք մեծ ներդրում ունեցան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի, այդ թվում Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակի գործում: 1941 թ. օգոստոսի 25-ին «Правда» թերթը՝ «Հայ ժողովուրդը Խորհրդային Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է» առաջնորդող հոդվածում նշված է. «Հայ ժողովուրդը իր բազմադարյան պատմության մեջ քանիցս են թարկվել է օտար բռնակալների հարձակումներին, նա գիտե, ժողովուրդը չի մոռացել հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը, որ կազակերպել էր արյունառու շիտլերի նախորդ Վիլհելմ կայսրը՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այդ նպատակով էլ, երբ արյունալի հրդեհի տերում, որն սկսել է մարդակեր շիտլերը Խորհրդային Միության դեմ, ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկ մարդու պես ոտքի կանգնեց պաշտպանելու հայրենիքը²»: Այս պատերազմում Հայաստանը, բարեբախտաբար, ռազմական գործողությունների թատերաբեմ չդարձավ:

1.Տես՝ The New York Times, 24 November, 1945

2.«Правда» 25 августа, 1941

Պատերազմի մահաբեր ալիքը, բախվելով կովկասյան լեռներին, անանցանելի դարձավ, ընկրկեց, որով մեր երկիրը գերծ մնաց անխուսափելի ավերածություններից ու կոտորածից: Բայց, այնուհանդերձ, այն նաև մեր պատերազմն էր, քանի որ անմիջականորեն առնչվում էր նաև մեր Ժողովրդի կենսական շահերին, որովհետև նրա մասնակից դարձավ նաև Հայոց ցեղասպանու թյան արդյունքում ձևավորված հայ Սփյուռքը, ողջ աշխարհասփյուռ հայությունը:

Պատերազմի առաջին օրվանից սկսած Հայաստանի պետական և կուսակցական մարմին ներք, տեղական խորհուրդների գործադիր կոմիտեները, հանրապետական, քաղաքային և շրջանային զինվորական կոմիսարիատները անմիջապես լծվեցին հանրապետության ռազմա կան կարողությունը գործի դնելու աշխատանքներին: Հանրապետության առջև դրվեցին կարևորագույն խնդիրներ՝ առաջին հերթին ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել ռազմական հի մունքներով, ապահովել զորահավաքը, կադրեր ընտրել ճակատ մեկնածուներին փոխարինելու և թիկունքի աշխատանքն անխափան շարունակելու համար, ապա սկսել բնակչության ռազմա կան ուսուցումը, աշխարհագրորի կազմավորումը, սահմանամերձ շրջաններում պաշտպանական ամրությունների կառուցումը և այլն: Կուսակցական, խորհրդային, վարչատնտեսական մարմին ների գործունեության ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը, Գերագույն խորհրդի նախագահությամբ նախագահ Մացակ Պապյանը և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը¹: Կենտ կոմի քարտուղարներ Աղասի Սարգսյանին, Սուրեն Միքայելյանին, Սահակ Կարապետյանին և Աղասի Չարչոլյանին հանձնարարվեց հանրապետության ռազմական կարողությունը գործի դնելու աշխատանքների տարբեր ոլորտների ղեկավարությունը: Մեծ պատասխանատվություն էր դրված նաև Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի թիկունքի պետի տեղակալ Ռուբեն Ազիզբեկյանի, Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Աշոտ Մկրտչյանի և հանրապետության զինվորական կոմիսար Գարեգին Ասատրյանի վրա²:

1.Տե՛ս Արությունյան Կ., Սոցյան Գ.,Վклад Армянского народов в победу в великой отечественной войне (1941-45)

2.Տես նույն տեղում

ԽՍՀՄ գերագույն խորհրդի նախագահության 1941 թ. հունիսի 22-ի զինապարտության մասին հրամանագրով բանակ էին զորակոչվում 1905-1918 թթ. ծնված զինապարտները, այնու հետև զորակոչվել են 1919-1925, մասամբ՝ 1926 թ. ծնված զինակոչիկները: Ջորահավաքն ըն թանում էր կազմակերպված ձևով զորակոչիկների ու նրանց ընտանիքի անդամների բարձր հայ բենասիրության պայմաններում: Մեծ թվաքանակ էին կազմում կամավոր կերպով ռազմաճա կատ մեկնել ցանկացողները: Ըստ պատմ. գիտ, դոկտոր, պրոֆեսոր Կլիմենտ Հարությունյանի հաշվարկների՝ 1941-1945 թթ. բանակ են զորակոչվել 22 տարիքային հասակի զորակոչիկներ, որոնց ընդհանուր թվաքանակը կազմել է շուրջ 286 հազար մարդ: Բանակում քիչ թվաքանակ չէին կազմում նաև ավելի մեծ տարիք ունեցող (1895-1904 թթ.) ծնված զինճառայողները (մոտավորապես 10 հազար): Ավելացնելով նաև նախապատերազմյան տարիներին բանակ զորակոչված ներին (1938-1940 թթ.), որոնց թվաքանակն ըստ ՀՀ զինվորական կոմիսարիատի տվյալների կազմել է 28384 մարդ, ըստ նրա հաշվարկների ստացվում է, որ Հայրենական մեծ պատերազմին Հայաստանից մասնակցել են 324384 մարդ (շուրջ 300 հազարը՝ հայ): Որոշ հաշվարկներով միութենական այլ պետություններից պատերազմին հայ մասնակիցների թիվը մոտավորապես կազմել է 200 հազար մարդ: Դա նշանակում է, որ Հայրենական մեծ պատերազմին ԽՍՀՄ-ից մասնակցել է շուրջ 500 հազար հայ: Եթե սրան ավելացնենք սփյուռքից մասնակցած 100 հազար հայերին, կստացվի որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են 600 հազար հայեր, որից 200 հազարը զոհվել են: Ընդհանուր առմամբ Խորհրդային Հայաստանից բանակ զորակոչվածները կազմել են հանրապետության բնակչության (1,4 մլն մարդ, 1941 թ.) 23 %-ն այն դեպքում, երբ ԽՍՀՄ-ի մասշտաբով այս ցուցանիշը կազմում էր 18 %, այն է՝ 200 մլն բնակչից (1941 թ.) 34,5 մլն զորակոչված¹:

Գաղտնիք չէ, որ մյուս հանրապետություններում, հատկապես Ադրբեջանում և Վրաստա նում, հայերը ուղղակի քավության նոխազի դեր են ունեցել և հաճախ ազերիների ու վրացիների փոխարեն զորակոչվել: Այդ հանրապետություններում զորակոչված հայերի թիվը անհամեմատ մեծ է եղել՝ նրանց ընդհանուր քանակի հետ տոկոսային հարաբերակցության մեջ վերցրած:

1.Տե՛ս Թադևոսյան Ռ, Դրվագներ հայոց ռազմարվեստի պատմությունից 19-20-րդ դդ

Խորհրդային ժողովրդի ազատության և անկախության համար մղվող պայքարում իրենց հերոս եղբայրներից, ամուսիններից, հայրերից ու որդիներից ետ չեն մնացել նաև կանայք: Նրանք ոչ միայն թիկունքում՝ արդյունաբերական ձեռնարկություններում, շինարարական կազմակերպություններում, տրանսպորտում, կոլտնտեսություններում, լուսավորության, առողջապահության, արվեստի, մշակույթի, գրեթե բոլոր բնագավառներում, խորհրդային տնտեսություններում փոխարինել են տղամարդկանց, այլև համալրել են բանակի շարքերը՝ իրենց մեծ լուսման ներդնելով հաղթանակի գործում: Տղամարդկանց հավասար նրանք ծառայության են անցել՝ մարտական բոլոր դժվարությունները հաղթահարելով, նրանց հետ միասին հասել են մինչև վերջնական հաղթանակ, մինչև Բեռլին: «...Երբեք ոչ մի պատերազմում կանայք այնպիսի դեր չեն խաղացել, ինչ պես 1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում,- ասել է գեներալ Չոյկովը¹»:

Երկրորդ աշխարհամարտին և Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել են մեծ թվով քաջասիրտ հայուհիներ, ավելի քան 10 հազար հայ կանայք, որոնցից 4 հազարը՝ ՀԽՍՀ-ից, մյուսները՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից և Սփյուռքից: Պատերազմի ամենածանր փորձությունների ժամանակ հայ կանայք բարձր են պահել հայ ժողովրդի դարավոր պայքարի հերոսական ավանդները՝ սրբորեն կատարելով իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ: Հայրենիքի պաշտպանության համար մղված դաժան պայքարում նրանք ցուցաբերել են բարձր գիտակցություն, հայրենասիրություն և վճռականություն: Համալրելով խորհրդային բանակի շարքերը՝ անձնվի բաբար մարտնչել են ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Իր չորս հազար տարվա պատմության մեջ հայ ժողովուրդը ամենայն հավանականությամբ առաջին անգամ բանակ զորակոչեց (նաև կամավոր) այդպիսի մեծաքանակ մարդկային ուժեր: Հարկավոր է ընդգծել, որ հայերը ակտիվ մասնակցություն ունեցան բոլոր ռազմաճակատների, գրեթե բոլոր զորատեսակների կազմում և աչքի ընկան քաջագործություններով ու հերոսություններով, մարտնչեցին թշնամու դեմ բոլոր գլխավոր ու հայտնի ճակատամարտերում, ոչ միայն պաշտպանողական, այլև հարձակողական մարտերի ժամանակ:

1. Чуйков В, Начало пути

2.Տե՛ս Մինայան Է.<<Հայ հերոսուհի կանայք>>

Պատերազմի տարիներին նրանք աչքի ընկան նաև ոչ միայն կրտսեր և ա վագ, այլև բարձրագույն հրամանատարական կազմում իրենց ունեցած բարձր տեսակարար կշռով: Ուստի պատահական չէ որ զինվորական հրամանատարական կազմում հայերը ռուսներ քից, ուկրաինացիներից և բելոռուսներից հետո իրենց թվաքանակով 4-րդն էին (1079): Հայտնի է նաև, որ Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած գեներալների թվով նույնպես հայերը չորրորդ տեղում էին թվարկված ազգություններից հետո: Նույն չորրորդ տեղում էին նաև հրետա նային զորքերում ունեցած հրամանատարների քանակով ու նաև Ֆրունզեի ռազմական ակադեմիայում սովորող 42 ազգությունների շարքում):

Հայերի ակտիվ ու գրեթե մասսայական մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին ու մարտերում ցուցաբերած սխրագործություններն ու հերոսությունները, մեր կարծիքով մեծավ մասամբ բացատրվում է ոչ միայն նրանց քաղաքացիական պարտքը հայրենիքի հանդեպ կատարելու նրանց պատրաստակամությամբ, այլև ազգային բարձր ինքնագիտակցության աճով պայմանավորված, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայոց ցեղասպանության իրականացման գլխավոր կազմակերպիչ ու իրականացնող հանցագործ Թուրքիայի հավա սք-ից ու մեղսագործ Գերմանիայից վրեժ լուծելու ան հազ ցանկությամբ, քանզի ամբողջ հայությունն ու նրա մի հատվածը կազմող ցեղասպանության արհավիրք ապրած արևմտահայությունն ու նրանց ժառանգները հասկացել էին, որ նույն գեր մանա-ֆաշիստական ուժերին հավատարիմ դաշնակից կարող էր լինել առերևույթ չեզոքություն պահպանող Թուրքիան, որը ձեռքից բաց չէր թողնի հայության նկատմամբ նոր ցեղասպանություն իրականացնելու հնարավորությունը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Պատերազմի առաջին ամիսներին հիտլերյան բանակին հաջողվեց գրավել Լատվիան, Լիտ վայի զգալի մասը, Արևմտյան Բելոռուսիան և Արևմտյան Ուկրաինայի մեծ մասը: Խորհրդային բանակը հարկադրված եղավ նահանջել երկրի խորքը: Պաշտպանական մարտերը շարունակվե ցին մինչև 1941 թ. աշնան ամիսները:

Պատերազմի առաջին շրջանում իրագործված ռազմահա վաքային աշխատանքներում կարևոր տեղ է գրավում ազգային դիվիզիաների կազմավորումը: Հայրենական պատերազմի հենց սկզբում կարմիր բանակի կրած կենդանի ուժի հսկայական կորուստները ստիպեցին խորհրդային բարձրագույն ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը թույլատրել սովորական զորամիավորումների կողքին նաև ազգային դիվիզիաների կազմավորումը: Ելնելով անհրաժեշտությունից և նպատակահարմարությունից՝ 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին ԽՍՀՄ պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում ընդունեց կարմիր բանակի կազմում ազգային նոր զինամիավորումներ ստեղծելու մասին: Այդ զորամիավորումները պետք է կազմավորվեին հանրապետությունների նյութական և մարդկային միջոցների հաշվին, որը բավականին կհեշ տացներ այդ կարևոր գործը, կրճատելով դիվիզիայի կազմավորման ժամկետները, բարձրացնե լով ուսուցման արդյունավետությունն ու որակը: Հայ ժողովրդի 60 հազարից ավելի զավակներ՝ պատերազմին մասնակցել են հայկական ազգային դիվիզիաների շարքերում: Հայրենական մեծ պատերազմում կազմավորվեց հայկական վեց ազգային դիվիզիա, որոնցից մեկը 261-րդը մշտապես գտնվում էր ՀԽՍՀ-ում և չի մասնակցել ռազմական գործողություններին և ոչ միայն պաշտպանում էր Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանը, այլև պատրաստում էր երթային գումարտակներ ռազմաճակատի համար: Հայկական առաջին դիվիզիան՝ 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան էր, որը կազմավորվել էր Հայաստանում դեռևս 1920-1922 թթ.: ՀՀ բանակի, ապա Հայկական կարմիր բանակի վերակառուցման արդյունքում: Այն 1938-1940 թթ. վերակազմավորվել էր որպես ոչ ազգային զինամիավորում, 1941 թ. հունիս հուլիսին հանրապետության մարդկային ու նյութական միջոցների հաշվին նոր համալրում ստա նալով՝ կրկին ձեռք բերեց իր նախկին ազգային տեսքը և նույն թվականի սեպտեմբերին մեկնեց ռազմաճակատ: Ըստ դիվիզիայի կոմիսար Անդրեյ Գերվասիևի (հետագայում գեներալ-լեյտենանտ) վկայության՝ դիվիզիայի ավելի քան 16 հազարանոց անձնակազմից շուրջ 14 հազարը կամ 90 տոկոսը հայեր էին:¹

1.Տե՛ս Արությունյան Կ.,Վրայնայի ռազմական ժողովուրդը 1941-45 թթ.

Իրան-Ուկրաինա-Ստալինգրադ-Կուրսկ-Բելոռուսիա-Մերձբալթիկա ահա նման փառավոր մարտական ուղի անցավ 76-րդ (1942 թ. նոյեմբերից, 51-րդ գվարդիական անվանված) Լենինի շքանշանակիր, կարմրադրոշ հրաձգային դիվիզիան: 1941 թ. սեպտեմբերի սկզբին ռազմաճակատում ստեղծված ծանր կացությունը հարկադրեց խորհրդային բարձր հրամանատարությանը Իրանի Թավրիզ քաղաքում գտնվող Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիային հետ կանչել Իրանից և ուղարկել գործող բանակ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 27-ից ուկրաինական ԽՍՀ Պոլտավայի մարզում դիվիզիան մարտերի մեջ մտավ թշնամու դեմ և մինչև տարեվերջ ծանր պաշտպանական մարտերը շարունակվեցին նաև Խար կովի ուղղությամբ: 1942 թ. հունվար-ապրիլին դիվիզիան հարավարևմտյան ռազմաճակատի 21-րդ բանակի կազմում մասնակցեց մարտերին, իսկ մայիսի 11-ից Խարկովի հարձակողական լավեց 21-րդ բանակի նահանջը: 1942 թ. հուլիսի սկզբներին դիվիզիան անցավ Դոն գետի ձախ ափը և հուլիսի վերջերից մասնակցեց Ստալինգրադի ճակատամարտին: Երկարատև ու, համառ մարտերից հետո հոկտեմբերի 24-ին դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Դոնի ափին գտնվող Կլետսկայա երկաթուղային կայարանը և ռազմավարական կարևոր հենակետեր ստեղծելով, հերոսական դիմադրությամբ հետ են մղում հակառակորդի բոլոր հարձակումները: Այն մեծ դեր խաղաց խորհրդային զորքերի 1942 թ. նոյեմբերի 19-ի նշանավոր հարձակման ժամանակ, որի արդյունքում նոյեմբերի 23-ին Կալաչ քաղաքից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում Հարավարևմտյան և Ստալինգրադյան ռազմաճակատների զորքերը օղակի մեջ վերցրին Գերմանական 330-հազարանոց խմբավորումը: Այդ գործում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև 76-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով 1942 թ. նոյեմբերի 23-ին արժանացավ գվարդիական կոչման և անվանվեց 51-րդ գվարդիական Կ. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ հրաձգային դիվիզիա: Դիվիզիան իր հերոսական դիմադրությամբ կարողացավ խորհրդային մյուս զորամասերի հետ միասին կանգնեցնել Մանշտեյնի տանկային բանակի գրոհներն ու կանխել նրա և գեներալ-ֆելդմարշալ Պաուլուսի զորքերի միավորման փորձը: 1943 թ. հունվարի 10-ից մինչև փետրվարի 2-ը սկսվեց խորհրդա յին զորքերի հզոր հարձակումը, որին ակտիվորեն մասնակցեց նաև 51-րդ դիվիզիան և ստիպեց հակառակորդին անձնատուր լինել: Ստալինգրադյան ճակատամարտի փայլուն

հաղթանակը արմատական բեկման սկիզբը դրեց հայրենական պատերազմում: Գերմանա-ֆաշիստական զորքերի պարտությունը սթափեցրեց թուրքերին, որոնք անմիջապես սահմանից հետ քաշեցին իրենց դիվիզիաները, իսկ պատերազմի վերջում էլ պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային: Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո Ճապոնիան նույնպես հրաժարվեց պատերազմի մեջ մտնելուց: Դիվիզիան երկու անգամ արժանացավ Գերագույն գլխավոր հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի շնորհակալությանը, իսկ 1943 թ. հունիսի 19-ին պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով: Ճակատամարտում ռուսներից ու ուկրաինացիներից հետո հայերը թվակազմով գրավում էին երրորդ տեղը¹: Դիվիզիան այնուհետև Վորոնեժյան ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում ակտիվորեն մասնակցեց Հայրենական մեծ պատերազմի հաջորդ վճռական և կարևոր նշանակության ճակատամարտին՝ Կուրսկի ճակատամարտին: Գվարդիականները 1943 թ. հուլիսի 5-ին Բելգորոդ աղեղի հարավային մասում հակառակորդին հասցրեց կենդանի ուժի և տեխ նիկայի զգալի վնաս: Կուրսկի հաղթական ճակատամարտից հետո 51-րդ դիվիզիան կովում էր Կալինինի մարզի մի քանի շրջանների ազատագրման համար: 1944 թ. հունիսի 23-ից մինչև հուլիսի 4-ը 51-րդ դիվիզիան բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի գլխավորած առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատի 6րդ գվարդիական բանակի կազմում մասնակցում է Բելոռուսիայի հյուսիսային շրջանների ազատագրմանը: Նրանք անցան 250 կմ, ազատագրեցին Պոլոցկ քաղաքը, որի համար մի քանի գնդեր ստացան «Պոլոցկյան» պատվանունը: Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Արևմտյան Դվինան հաջողությամբ գետանցելու ժամանակ, որի համար դիվիզիայի 15 մարտիկներ արժանացան խորհրդային միության հերոսի կոչման: Վիտեբսկ քաղաքի ազատագրման համար դիվիզիան 1944թ. հուլիսին ստացավ «Վիտեբսկյան» պատվանունը: Այնուհետև դիվիզիան մասնակցեց ֆաշիստական զավթիչներց Լատվիայի ու Լիտվայի ազատագրման մարտերին և 1945 թ. մայիսի 9-ը դիմավորեց լիտվական ԽՍՀ Մեծմալի գյուղի շրջանում: Այսպիսով անցնելով ավելի քան 12 հազար կմ մարտական ուղի՝ դիվիզիան ոչնչացրեց թշնամու ավելի քան 50 հազար ֆաշիստական զինվոր ու սպա, գերի վերցրեց 15 հազար մարդ, ազատագրեց 1000-ից ավելի բնակավայր, 6 անգամ արժանացավ գերագույն գլխավոր հրամա նատրի շնորհակալությանը:

1.Տե՛ս Հարությունյան Կ. Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ.

Դիվիզիայի շուրջ 20000 զինվորներ ու սպաներ պարզևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, 26 հոգու շնորհվեց խորհրդային միության հերոսի կոչում, իսկ 7-ը դարձան փառքի 3 աստիճանի շքանշանակիրներ: Դիվիզիայի պատվիրակությունը 5 անգամ այցելեց Խորհրդային Հայաստան: Հայ ժողովուրդը իր հերթին միշտ ուշադրության կենտրոնում էր պահում փառապանծ գվարդիականներին նրանց ուղարկելով զանազան նվեր-ծանրոնցներ, ոգևորող նամակներ և այլն:

Հայկական ազգային դիվիզիաների մեջ իր ուրույն տեղն ունի 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը առաջինը մեկնեց մարտադաշտ: Մյուսների հետ համեմատած նրա մարտական ուղին եղավ շատ ավելի կարճ և իրեն բաժին ընկած ճակատագիրն էլ շատ ավելի դաժան: Դիվիզիան կազմավորվել է 1941 թ. օգոստոսին, Վրաստանի Զուգդիդի և Փոթի քաղաքներում: 1941 թ. դեկտեմբերի վերջին և 1942 թ. հունվարի սկզբին, երբ խորհրդային զորքերի և ռազմածովային նավատորմի հաջող օպերացիայի շնորհիվ ազատագրվեց Կերչի թերակղզին, 390-րդ դիվիզիան փոխադրվեց Կերչի ռազմաճակատ և մտցվեց 51-րդ բանակի կազմի մեջ: Այստեղ էլ հենց հունվար ամսին, մարտական իրադրության պայմաններում, համալրվելով հայ զինվորներով և սպաներով, այն դարձավ հայկական ազգային դիվիզիա: 1942 թ. մարտին միավորման անձնակազմում հաշվում էր մոտ 10000 մարդ որից 9000-ը հայն Կերչի թերակղզում մղված մարտերում, 390-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան ցուցաբերեց փայլուն մարտական որակներ: Այսպես, 1942 թ. մարտի 20-ին միավորումը արյունահեղ ճակատամարտում կասեցրեց գերմանական 22-րդ տանկային դիվիզիայի հարձակումը և ծանր կորուստներ պատճառելով նրան (47 ոչնչացված տանկ)՝ հետ շարտեց: Հետագայում կատաղի մարտերից մեկում, 1942 թ. մարտի 31-ին ստացած մահացու վերքից վախճանվեց (ապրիլի 2) դիվիզիայի խիզախ հրամանատար՝ գնդապետ Սիմոն Զաքյանը:

1942 թ. մայիսի 8-ին հակառակորդը վճռական հարձակման անցավ Կերչի ռազմաճակատում նույն օրը և եթ ճեղքեց խորհրդային զորքերի պաշտպանությունը: Հետագա տասնօրյա կում մղված օրհասական պայքարում՝ թշնամին հասավ լիակատար հաջողության: Խորհրդային զորքերի միայն փոքր մասին հաջողվեց էվակուացվել Թաման թերակղզի: Խորհրդային շատ այլ զորամավորումների հետ

միասին այդ դաժան ճակատամարտում պարտություն կրեց նաև Հայկական 390-րդը: Կերչի թերակղզում և նեղուցի ջրերում գոհվեցին հազարավոր հայ մարտիկներ:

Կերչի մայիսյան աղետից հետո հունիսի 14-ին դիվիզիան լուծարվեց: Ողջ մնացածների մի մասը ծովով փոխադրվեց Սևաստոպոլ՝ համալրելու համար քաղաքամրցի պաշտպանների շարքերը, իսկ մյուս մասը մտցվեց այլ միավորումների կազմի մեջ:

1941 թ. օգոստոսին Խորհրդային Հայաստանի տարածքում (Երևան, Էջմիածին) կազմա վորվեց 408-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամ. գնդ. Պավել Կիցուկ): Սկզբում այն իր ազգային կազմով խառն էր, բայց հետագայում դարձավ հայկական (1942 թ. մարտ)՝ կապված անձնակազմի հայացման հետ: Ռազմաճակատ մեկնելու պահին, զորամիավորման անձնակազմի (11500 մարդ) ավելի քան 97 տոկոսը հայեր էին:

Հայաստանում գտնվելու ժամանակ դիվիզիան մարտական ուսուցման հետ միաժամանակ իրականացնում էր նաև պետական սահմանի պաշտպանությունը՝ Անի կայարանից մինչև Դվին: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-13-ին, 408-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիան մեկնեց ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու համար Կովկասը հարձակվող գերմանական զորքերից: Այդ ժամանակ արդեն հակառակորդը բավական լայն ճակատով դուրս էր եկել Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթա և ձգտում էր հաղթահարելով այն՝ ներխուժել Անդրկովկաս: Կովկասի համար մղվող ճակատամարտին մասնակցում էին հայկական ազգային երեք՝ 89, 408 և 409-րդ դիվիզիաները: Նշված միավորումներում և Կովկասյան ռազմաճակատի այլ զորքերում մարտնչում էին ընդհանուր առմամբ 100 հազար հայ մարտիկներ: 408-րդ դիվիզիան երկաթուղով նախ հասցվեց վրացական Փոթի նավահանգիստ, այնուհետև ծովով տեղափոխվեց Տուապսե և Գելենջիկ, որտեղից էլ ռազմերթով հասավ Նովոռոսիյսկ և սեպտեմբերի 18-ին դիրքեր զբաղեցրեց ծովախորշերի ափերին: Սակայն շուտով դիվիզիան տեղափոխվեց Տուապսե Գելենջիկ ուղղություն: 1942 թ. սեպտեմբեր-նր եմբեր ամիսներին 408-րդ դիվիզիան մասնակցեց նշված շրջանում ընթացող արյունահեղ կռիվներին: փոփոխական հաջողություններով ընթացող այդ մարտերում հայկական դիվիզիան ջախջախեց ռումինական 3-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիային, իսկ այնուհետև ծանր կորուստներ պատճառելով գերմանական 19-րդ հետևակային դիվիզիային՝ կասեցրեց նրա հարձակումը: Ցավոք, Տուապսեի համար

մղվով այդ անզիջում պայքարում անխուսափելի և մեծ կորուստներ ունեցավ նաև հայկական դիվիզիան: 1942 թ. նոյեմբերին 408-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիան դուրս բերվեց ռեզերվ և վերակազմվեց 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադի: Վերջինս ակտիվորեն մասնակցեց 1943 թ. հունվարի սկզբներին սկսված խորհրդային զորքերի ընդհանուր հակահարձակմանը Հյուսիսային Կովկասում: 1943 թ. մայիսին 7-րդ բրիգադը միացվեց 23-րդ հրաձգային դիվիզիային, որը 47-րդ բանա կի կազմում (Տափաստանային ռազմաճակատ) մասնակցեց Կուրսկի ճակատամարտին, այնուհետև կենտրոնական սևահողային մարզերի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի ազատագրմանը և պատերազմն ավարտեց Գերմանիայի տարածքում: 409-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիան մարտական առավել երկար և փառավոր ուղի անցած հայկական դիվիզիաներից մեկն է: Այն կազմավորվել է ՀԽՍՀ-ում 1941թ. հուլիսին՝ Ստեփանավան քաղաքում տեղակայված 45-րդ բանակի կազմում: Սովորական ռազմավարժանքների հետ միասին 409-րդ դիվիզիան 1942թ. սկզբից իրականացնում էր նաև պետական սահմանի պահպանությունը: 1942թ. փետրվարի 5-ին 409-րդ դիվիզիան վերակազմավորվեց հայկական ազգային դիվիզիայի: Նրա անձնակազմի (13800 մարդ) ավելի քան 97 տոկոսը հայեր էին¹: 1942թ. սեպտեմբերի վերջին տեղի ունեցավ դիվիզիայի հրամանատարի փոփոխություն: Դիվիզիայի 1-ին հրամանատար, գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը նշանակվեց 89-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար: Նրան փոխարինեց գնդապետ Վասիլի Գլադկովը: Հետագայում դիվիզիայի հրամանատարներն են եղել գնդապետ Մ. Դոբրովոլսկին և գվարդիայի գեներալ-մայոր Ե. Գրեչանինը: 1942թ. դեկտեմբերի 2-ին դիվիզիան Լենինականից (Գյումրի) մեկնեց ռազմաճակատ՝ Մոզդոկ: 1942թ. հունվարի 3-ին, Հյուսիսային Կովկասում խորհրդային զորքերի հակա հարձակման հենց սկզբում, հայկական 409-րդը հարևան միավորումների հետ միասին ազատագրեց նաև Մոզդոկը: Դրանից հետո՝ մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին Նալչիկը, Գեորգիևսկը, Միներալնիե Վոդին և վերջապես՝ Ստավրոպոլը: Վերջինիս ազատագրումից հետո, դիվիզիան մտցվեց սկզբում 37-րդ, իսկ այնուհետև 9րդ բանակների կազմի մեջ՝ շարունակելով մարտնչել Հյուսիսային Կովկասի ազատագրման համար: 1943թ. ապրիլին, հանգստի և համալրման համար, 409-րդ

1.Տե՛ս Саркисян С., 408-я стрелковая дивизия в битве за Кавказ

դիվիզիան դուրս բերվեց ռեզերվ և տեղափոխվեց Ռոստովի մարզի Միլերովո քաղաքի մոտ ուր և մնաց մինչև հուլիս ամիս: Հուլիսին Խարկովի մարզի Ջմիև քաղաքի մոտ դիվիզիան նորից դուրս եկավ առաջավոր գիծ: Դրանից հետո 1943 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին 409-րդը ակտիվորեն մասնակցեց Ձա- խափնյա Ուկրաինայի ազատագրմանը: Դիվիզիայի կողմից ազատագրված բնակավայրերի թվում էին այնպիսին նշանավոր քաղաքներ, ինչպես Դնեպրոպետրովսկը և Դնեպրոձերժինսկը: Հոկտեմբերի 20-24-ին գորամիավորումը գետանցեց Դնեպրը իսկ 1943 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ազատագրեց Կիտայգորոդ և մի շարք այլ ուկրաինական բնակավայրեր¹: 1944թ. հունվարի 8-ին դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց ուկրաինական Կիրովոգրադ քաղաքի ազատագրմանը, որի համար արժանացավ Կիրովոգրադյան անվանմանը: 1944 թ. հունվար-մարտին միավորումը շարունակեց մասնակցել Աջափնյա Ուկրաինայի համար մղվող ազատագրական մարտերին, որի համար պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

1944 թ. մարտի վերջին դիվիզիան գետանցեց Դնեստրը և մտավ Մոլդավիա, ուր մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին մի շարք բնակավայրեր, ջախջախեց թշնամու Յասսի-Քիշնևյան խմբավորումը, գերեվարեց հակառակորդի 2000 զինվոր ու սպա: Մայիսին 409-րդը գետանցելով Պրուտը՝ մտավ Ուկրաինա և խորհրդային շատ այլ գորամիավորումների հետ միասին ձեռ նամուխ եղավ իր արտասահմանյան ազատագրական առաքելությանը Եվրոպայում: Օգոստոս հոկտեմբեր ամիսներին դիվիզիան մասնակցեց Ռումինիայի հյուսիս-արևելյան և հյուսիսային շրջանների ազատագրմանը, իսկ 1944 թ. նոյեմբերին մուտք գործեց Հունգարիա: Յուրաքանչյուր կիլոմետրի համար խորհրդային զորքերը ստիպված էին արյունահեղ մարտեր մղել: Ակտիվորեն մասնակցելով Հունգարիայի համար մղվող մարտերին՝ 1944 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին հայկական դիվիզիան ջախջախեց թշնամու Բուդապեշտյան խմբավորումը, ազատագրեց մեծ թվով հունգարական բնակավայրեր: Հունգարիայից հետո 1945 թ. գարնանը 409-րդ դիվիզիան մասնակցեց նաև Չոխուլովակիայի ազատագրմանը: Հատկապես դաժան մարտեր մղվեցին Գրոն գետի գետանցման ժամանակ: 1945 թ. ապրիլի 4-ին ազատագրվեց Սլովակիայի մայրաքաղաք Բրատիսլավան:

1.Տե՛ս Հարությունյան Կ. Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918-1945թթ.

Ի նշանավորումն այդ խոշոր հաղթանակի՝ խորհրդային մի քանի այլ գործափավորումների հետ միասին հայկական 409-րդին շնորհվեց Բրատիսլավյան անվանումը, որից հետո այն սկսեց կոչվել Կիրովոգրադյան-Բրատիսլավյան:

1945 թ. ապրիլին մասնակցելով Ավստրիայի արևելյան շրջանների ազատագրմանը՝ դիվիզիան նորից հետ բերվեց Չեխոսլովակիա և պատերազմի ավարտը դիմավորեց Պրագայի մատույցներում: Որոշ ժամանակ մնալով Չեխոսլովակիայում՝ դիվիզիան նորից տեղափոխվեց Հունգարիա, որտեղ էլ 1945 թ. հուլիսին լուծարվեց:

Հայրենական Մեծ պատերազմում Կիրովոգրադյան-Բրատիսլավյան 409-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայի մարտական գործունեությունը տևեց 1941թ. դեկտեմբերից մինչև 1945թ. մայիս՝ Մոզդոկ քաղաքից մինչև Պրագա, որի ընթացքում դիվիզիան անցել է մի քանի հազար կիլոմետր մարտական ուղի: Հընթացս ոչնչացվել է թշնամու մեծ քանակի տեխնիկա և զինատե սակներ: Գերեվարված ռազմագերիների թիվը կազմել է մոտ 5200 զինվոր և սպա, այդ թվում՝ 3 գեներալ, որպես ռազմավար գրավվել է սպառազինություն և ռազմական հանդերձանք: Դիվիզիայի 1700 զինվորներ և սպաներ պարգևատրվել են մարտական շքանշաններով և մեդալներով:

Հայկական ազգային դիվիզիաների առավել հանրաճանաչը և առավել հարուստ մարտական կենսագրություն ունեցողը 89-րդ Թամանյան դիվիզիան էր: Այն կազմավորվել է 1941թ. դեկտեմբերին Երևանում: Դիվիզիայի առաջին հրամանատարն էր գնդապետ Սիմոն Զաքյանը, որին 1942թ. մարտին փոխարինեց փոխգնդապետ Անդրանիկ Մարգարյանը, իսկ գնդապետ Զաքյանը նշանակվեց Կերչի թերակղզում մարտնչող հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար:

Բազմամսյա և լարված զինավարժանքներից հետո՝ 1942 թ. օգոստոսի 6-ին, 89-րդ դիվիզիան մեկնեց ռազմաճակատ՝ Հյուսիսային Կովկաս: Մեկնման պահին նրա անձնակազմի (մոտ 12000 զինվոր և սպա) ավելի քան 99 տոկոսը բաղկացած էր հայերից:

Հենց այդ օրերին՝ 1942 թ. հուլիսի 25-ին, սկսվել և գնալով թեժանում էր Կովկասի համար մղվող ճակատամարտը: Գերմանական Ա. Բանակախումբը (17-րդ դաշտային բանակ և 1-ին տանկային բանակ) կարճ ժամանակամիջոցում, հասնելով խոշոր հաջողությունների, ձգտում էր Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթան շրջանցելով և

գրոհանցելով ներխուժել Անդրկովկաս: Օգոստոսի 11-ին դիվիզիան ամբողջությամբ կենտրոնացվեց Գրոզնու մոտ, իսկ ևս 10 օր հետո դիրքեր զբաղեցրեց քաղաքի արտաքին պաշտպանական շրջագծի աջ թևում՝ Թերեք գեր տի աջ ափին: Հոկտեմբերի կեսերին զորամիավորումը տեղափոխվեց Մալգոբեկ քաղաքի մատույցներ: Երկու և կես ամիս տևած պաշտպանական ծանր մարտերից հետո՝ 1943 թ. հունվարի 3-ին, հայկական 89-րդը Անդրկովկասյան ռազմաճակատի մյուս զորքերի հետ միասին անցավ հակահարձակման: Հունվար-փետրվարյան հակահարձակողական մարտերի ընթացքում դիվիզիան խորհրդային 58-րդ բանակի կազմում մասնակցեց Մալգոբեկ, Գեսրգիսկ, Միներալնիե Վոդի, Ստավրոպոլ քաղաքների և մի շարք այլ մեծ ու փոքր բնակավայրերի ազատագրմանը: 89-րդ դիվիզիայի ղեկավարում էր դեռևս 1942թ. հոկտեմբերին նրա հրամանատար նշանակված գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը: Ցավոք, նա զոհվեց փետրվարի 9-10 ի գիշերը Նովոջիրովիսկայա բնակավայրի մոտ թշնամու գիշերային տանկային հանկարծակի հարձակման ժամանակ: Գնդապետ Վասիլյանին փոխարինեց մարտական մեծ փորձ ունեցող Նվեր Սաֆարյանը (1943թ. դեկտեմբերից՝ զեներալ մայոր) որը դիվիզիան ղեկավարեց մինչև պատերազմի ավարտը: 1943թ. փետրվարի վերջին դիվիզիան դիրքեր զբաղեցրեց Ազովի ծովի հյուսիսային ափին՝ Տազանրոզի ծովածոցի մոտ: Նույն տարվա սեպտեմբերի սկզբին զորամիավորումը նորից բերվեց Հյուսիսկովկասյան ռազմաճակատ և 18-րդ բանակի կազմում դիրքեր զբաղեցրեց Թաման թերակղզում ամրացած հակառակորդի պաշտպանական «Կապույտ գծի» դիմաց Սախարնայա Գոլովկա-Դոլգայա լեռ հատվածում: Սեպտեմբերից 12-ին դիվիզիան մյուս զորքերի հետ միասին հարձակման անցավ և մի քանի օրյա կատաղի մարտերից հետո ճեղքեց «Կապույտ գիծը»: Դոլգայա լեռը գրոհելիս անմահ սխրանքներ գործեցին դիվիզիայի ավագ սերժանտներ Հունան Ավետիսյանը, Սուրեն Առաքելյանը և սակրավոր շարքային Ջահան Կարա խանյանը, որոնց հետմահու շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: 1943 թ. հոկտեմբերի 3-ին դիվիզիան ազատագրեց Թաման քաղաքը, որի համար Գերագույն գլխավոր հրամանատարության հոկտեմբերի 9-ի հրամանով ստացավ Թամանյան կոչումը: Թաման թերակղզու ազատագրումից հետո, 1943 թ. նոյեմբերի 21-25-ին հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան իրականացրեց դեսանտային ափհանում Կերչ թեակղզում:

1944 թ. ապրիլի 8-11-ին Կարմիր բանակն սկսեց Ղրիմի ազատագրման գործողությունը: Հյուսիսից՝ Պերեկոպի պարանոցի կողմից հարձակվում էին 4-րդ ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերը, իսկ արևելքից Կերչի թերակղզով՝ առանձին Մերձսևծովյան բանակը: Վերջինիս կազմի մեջ մտնող 89 ընթացիկ թամանյան դիվիզիան, խորհրդային այլ զորամիավորումների հետ միասին, ապրիլի 11-ին ազատագրեց Կերչ քաղաքը, որի համար պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով: 1944 թ. մայիսի 9-ին Հայկական 89-րդ խորհրդային այլ զորամիավորումների հետ միասին, ազատագրեց Սևծովյան ռազմածովային նավատորմի գլխավոր բազան՝ Սևաստոպոլը: Ընդ որում, դիվիզիան գրոհում էր քաղաքը ամենադժվարին հաստվածներից մեկում՝ Գորնայա լեռան դիմաց: Սևաստոպոլի ազատագրման համար դիվիզիայի հինգ մարտիկներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, 6000 զինվոր և սպա պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով և մեդալներով, իսկ դիվիզիան՝ Կարմիր դրոշի շքանշանով: 1944 թ. սեպտեմբերին դիվիզիան Ղրիմից տեղափոխվեց Լեհաստան՝ 1-ին Բելոռուսական ռազմաճակատ: Հոկտեմբերին այն կենտրոնացվեց Լյուբլինի մոտ, իսկ դեկտեմբերին՝ Վարշավա յից հարավ, Վիսլայի ձախ ափին գտնվող Պուլավիի հենակետում: Մասնակցելով 1945 թ. հուն վարի 12-ին Լեհաստանում սկսված խորհրդային զորքերի մեծ հարձակմանը՝ 89-րդ թամանյան դիվիզիան ազատագրեց լեհական տասնյակ մեծ ու փոքր բնակավայրեր, շրջապատեց և ջախ ջախեց գերմանական 6000-ոց խմբավորումը:

Հունվարի վերջին ոտք դնելով գերմանական տարածք՝ զորամիավորումը 33-րդ բանակի կազմում մասնակցեց մեծ թվով գերմանական բնակավայրերի գրավմանը: Իսկ փետրվարի 7-ին դիվիզիան գրոհանցեց Օդեր գետը և գրավեց նրա արևմտյան ափին գտնվող հենակետը:

Փետրվարի 19-ին զորամիավորումը տեղափոխվեց Օդերի Ֆրանկֆուրտի հենակետ: Ուղիղ երկու և միս ջանքերի գերագույն լարումով պաշտպանելով «Հայկական փոքր հող» անվանումը ստացած Օդերի փոքրիկ հենակետը (3կմ*1կմ)՝ Հայկական 89-րդը ետ մղեց հակառակորդի 19 կատաղի հակազրոհ և երկու ընդհանուր հարձակում: 1945 թ. ապրիլի 16-ին խորհրդային մյուս զորքերի հետ հարձակման անցավ նաև 89-րդը: Սկսվեց Հայրենական Մեծ պատերազմի

եզրափակիչ իր ծավալներով վիթխարի Բեռլինի գործողությունը: Ապրիլի 22-ին 89-րդ Թամանյան դիվիզիան գրավեց Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքը և մասնակցեց Բեռլինի պատմական գրոհին: Ապրիլի 28 ին արդեն զորամիավորումը մարտեր էր մղում գերմանական մայրաքաղաքի փողոցներում: Մի քանի օրյա արյունահեղ մարտերի արդյունքում Հայկական 89-րդը հասավ մինչև քաղաքի կենտրոն և մայիսի 2-ին՝ Բեռլինի կապիտուլյացիայի օրը, Ռայխստագի հարևանությամբ գտնվող Հումբոլդտիայն այգու երկու հզոր ամրոցներում գերի վերցրեց հակառակորդի ավելի քան 5100 զինվոր և սպա: Նացիստական մայրաքաղաքի գրավման համար դիվիզիան պարգևատրվեց Կուսուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Այդ նույն շքանշանով պարգևատրվեց նաև դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը:

Բեռլինի գրավումից հետո, 89-րդ Թամանյան դիվիզիան շարժվեց դեպի հարավ-արևմուտք և մայիսի 7-ին Էլբա գետի ափին՝ Վիտենբերգ քաղաքի մոտ, հանդիպեց ամերիկյան զորքերին, որով էլ ավարտեց իր հաղթարշավը Հայրենական Մեծ պատերազմում:

Այսպիսով պատերազմի ընթացքում Հայկական 89-րդ Թամանյան կարմրադրոշ, Կուսուզով վի 2-րդ աստիճանի և Կարմիր աստղի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան անցել է մարտական երկար ու փառավոր ուղի՝ Մեծ Կովկասի նախալեռներից (Գրոզնի) մինչև Բեռլին և Էլբա գետ՝ 7250կմ, որից 3640-ը՝ մարտերով: Դիվիզիան ազատագրել է ավելի քան 900 բանակավայր և 300 քաղաք, ոչնչացրել է թշնամու ավելի քան 11 հազար զինվոր և սպա: Դիվիզիայի ավելի քան 12 հազար մատիկներ պարգևատրվել են մարտական շքանշաններով և մեդալներով, պարգևատրվածների թվում են Խորհրդային Միության ինը հերոսներ և ութ Զինվորական փառ քի շքանշանի լրիվ ասպետներ: Պատերազմից հետո՝ 1945 թ. հունիսի սկզբին, ստացվեց ԽՍՀՄ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի հրամանը 89-րդ դիվիզիան կազմացրելու մասին: Դիվիզիայի հրամանատարությունը դիմեց 1-ին Բելոռուսական ռազմաճակատի ռազմական խորհրդին դիվիզիան չկազմացրելու խնդրանքով: Ռազմաճակատի քաղվարչության պետ, գեներալ-լեյտենանտ Սերգեյ Գալաջևի (Հալաջյան) և ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի միջնորդությամբ Ի, Ստալինը բեկանեց այդ հրամանը¹:

1.Տե՛ս ՀՄԿ, Գ.1 ց.34, գ.385, թ.169

1945 թ. օգոստոսին դիվիզիան վերադարձավ Հայաստան և տեղաբաշխվեց Էջմիածնում, Երևանում, Քանաքեռում և լուծարվեց միայն 1956 թ.: Հետպատերազմյան տարիներին Հայկական 89-րդի հրամանատարներն են եղել մինչև 1946 թ. հունվարը՝ գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը, ապա՝ գեներալ-մայոր Հայկ Մարտիրոսյանը (1946-1951 թթ.), գեներալ-մայոր, Խորհրդային Միության հերոս Ասքանազ Կարապետյանը (1951-1952 թթ.) և գեներալ-մայոր Սերգեյ Միանսարովը (1953-1956 թթ.):

Վերոհիշյալ վեց ազգային դիվիզիաներից բացի, պատերազմի նախնական փուլում Հայաստանում կազմավորվել կամ համալրվել են մի շարք այլ դիվիզիաներ, որոնք պաշտոնապես ազգային չլինելով՝ իրենց կազմով իրականում հայկական էին: Նման դիվիզիաների թիվը ութն էր, դրանք էին 36, 61, 320, 136 (15-րդ գվարդիական), 138 (70-րդ գվարդիական), 151, 236, 406-րդ հրաձգային դիվիզիաները: Այսպես, 320-րդ հրաձգային դիվիզիան համալրվելուց հետո՝ 1942 թ. սեպտեմբերին, ուներ ավելի քան ինը հազար անձնակազմ, որից մոտ ութ հազարը հայեր էին: Նույնպես և 61-րդ հրաձգային դիվիզիան, համալրվելուց հետո՝ 1942 թ. դեկտեմբերին, նրա անձնակազմի 70 տոկոսը հայեր էին: 136-րդ հրաձգային դիվիզիան (հետագայում՝ 15-րդ գվարդիական) 1941 թ., ամռանը համալրվեց հայերով և ռազմաճակատ մեկնելու պահին (1941 թ. ոգոս տոսի վերջ) իր կազմով հիմնականում հայկական էր (ավելի քան 50 տոկոսը): Հազարավոր վրա ցահայ զինվորներ ու սպաներ կային Վրաստանում տեղակայված 28-րդ և 39-րդ պահեստի բրիգադներում: Պատերազմի հենց սկզբում բանակին աջակցելու նպատակով Խորհրդային Միության թյունում, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանում, ստեղծվել է ժողովրդական աշխարհագոր: 1941 թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ հայկական աշխարհագորն ունեցել է 52 ջոկատ՝ 26 հազար անձնակազմով:

Այսպիսով, հիմնականում հայերով համալրված դիվիզիաների թիվը Կարմիր բանակում հասնում էր 14-ի: Համեմատության համար նշենք, որ վրացական ազգային դիվիզիաների թիվը ութն էր, իսկ ադրբեջանական դիվիզիաներինը՝ չորսը:

Առաջին մարտերում իրենց քաջությամբ աչքի ընկան Մերձբալթյան հատուկ զինվորական օկրուգի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ, գնդապետ Ստեփան Գինոսյանը, նրա տեղակալ, փոխգնդապետ Անդրանիկ Սարգսյանը, 183-րդ

հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ, փոխգնդապետ Սերգեյ Կարապետյանը, 28-րդ տանկային դիվիզիայի 28-րդ հրետանային գնդի շտաբի պետ, մայոր Գևորգ Միրզոյանը և ուրիշներ:

**ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԻ ՎՃՌՈՐՈՇ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՇՆՈՐՀՎԱԾ ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ**

Պատերազմի առաջին հայ խիզախների թվում անմոռաց սխրանքներ կատարեցին Բրեստի ամրոցի հերոսական պաշտպանությանը մասնակցած շուրջ 200 հայ ռազմիկներ, որոնցից կեսից ավելին գորակոչվել էր Կապանի շրջանից: Նրանցից 80-ը նախկին ուսուցիչներ էին: Բրեստի սահմանամերձ շրջանը պաշտպանող կարմիր բանակի չորս հրաձգային դիվիզիաների դեմ գերմանացիները նետեցին 10 դիվիզիա, որից չորսը՝ տանկային: Բրեստ քաղաքի միջնաբերդի կայազորը շրջապատման մեջ ընկավ: Կայազորը մայոր Պ. Գավրիլովի, գնդի կոմիսար Ե. Ֆոմինի և կոմերիտական բյուրոյի քարտուղար Սամվել Մաթևոսյանի ղեկավարությամբ հայտնվելով թշնամու թիկունքում՝ դիմեց հերոսական պաշտպանության: 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև հուլիսի 20-ը ամրոցի պաշտպանները արիաբար դիմագրավեցին հակառակորդի թվապես մի քանի անգամ ուժերին՝ կաշկանդելով նրանց առաջխաղացումը: Ամրոցի խիզախ պաշտպաններից էին Սամվել Մաթևոսյանը, Մոսե Նուրիջանյանը, Վահան Գրիգորյանը, Գուրգեն Խաչատրյանը, Անդրանիկ Մինասյանը, Թավադի Բաղդասարյանը և ուրիշներ: Բրեստի պաշտպանների մեծ մասը զոհվեց, ոմանց հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը, իսկ մյուսները վիրավոր կամ ուժասպառ վիճակում գերվեցին թշնամու կողմից:

Արևմտյան ռազմաճակատում պատերազմի առաջին օրերին իր սխրանքներով աչքի ընկավ 113-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Քրիստափոր Ալավերդյանը: Նրա միավորումը մեկ շաբաթ շարունակ Բրեստի շրջանում դիմակայում էր հակառակորդի մաճաթիվ ուժերին: Մարտերից մեկում գեներալ Ալավերդյանը ծանր վիրավորվեց և գերվեց թշնա մու կողմից: Սակայն գերության մեջ բնավ չընկճվեց գեներալի ոգին և նա մերժեց թշնամու առաջարկը ծառայելու հիտլերյան բանակում: Դեռ ավելին, Համելբուրգի համակոնտրոնացման ճամբարում

նա խորհրդային գերիների միջավայրում զբաղվում էր ընդհատակյա աշխատանքով, որը բացահայտվեց, և նա գնդակահարվեց 1942 թ. ապրիլին: Պատերազմի առաջին օրը թշնամու գերազանց ուժերը հետ մղելիս հերոսաբար զոհվեց հեծյալ գնդի հրամանատար փոխգնդապետ Նիկոլայ Պետրոսյանցը:

Հայ մարտիկները սխրագործություններով աչքի ընկան նաև Լենինգրադի 900-օրյա անօրինակ հերոսական պաշտպանության ժամանակ (1941 թ. 10 հուլիսից 1944 թ. 9 օգոստոս): Շուրջ 30 հազար հայեր մասնակցեցին Լենինգրադի պաշտպանությանը, որից 10 հազարը զոհ վեց Լենինգրադի և մարզի ազատագրման ժամանակ: Լենինգրադի պաշտպանության ժամանակ խիզախությամբ աչքի ընկավ գնդացրային ստորաբաժանման հրամանատար Աշոտ Ղազարյանը, որն արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

«Պրավդա» և «Կոմսոմոլսկայա Պրավդա» թերթերը գրեցին 19-ամյա շարքային Համլետ Մաքսապետյանի սխրանքների մասին, որը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով և ստացավ սպայի կոչում:

Լենինգրադի հերոս պաշտպաններից էր Եղեգնաձորի քաղղեկի տեղակալ Արզամ Պետրոսյանը, որի սխրագործության մասին 1941 թ. հուլիսի 20-ին գրեց «Պրավդան»: Կարմիր բանակա յին համազգեստով ծպտված հիտլերականներին հաջողվեց գերի վերցնել վիրավոր ընկերոջը տեղափոխող Ա. Պետրոսյանին և ենթարկել անլուր տանջանքների. հիտլարականները նրա կրծքին շիկացած հնգաթև աստղ խարանեցին, պոկեցին մազերը, բայց ոչ մի տեղեկություն կոր գել չկարողացան: Գնդակահության պահին սեփական գերեզմանը փորելու համար իրեն տրված բահով Պետրոսյանը կարողացավ ոչնչացնել դահիճներին, փախչել ու միանալ իր զորամասին:

Հրետանային մարտկոցի կապավոր Ալեքսանդր Կասպարովը սողալով մոտեցավ թշնամու հեռախոսագծերին և կտրատեց 3 կմ երկարության հեռախոսալար, որի համար պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով:

Սակրավոր Սերգեյ Գրիգորյանը ճարպկորեն բարձրացավ յուրայինների դիրքերի վրա կրակ տեղացող գերմանական տանկի աշտարակի վրա և կացնով ոչնչացրեց տանկի անձնակազմին: «Կոմսոմոլսկայա» թերթը Սերգեյ Գրիգորյանին անվանեց «Սասունցի Դավթի կրտսեր եղբայր»:

Լենինգրադի պաշտպանների թվում էր գրոհող օդաչու, մայրը Նելսոն Ստեֆանյանը, որն ստացավ փոխգնդապետի կոչում և նշանակվեց գրոհային ավիագնդի հրամանատար: 1942 թ. նրան շնորհվեց Խորդրային Միության հերոսի կոչում:

Էրմիտաժի գիտական և մշակութային արժեքները պահպանելու համար Լենինի շքանշանի արժանացավ նրա տնօրենը, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Հերոս լենինգրադցիների մոտ էր հայ թատրոնի մեծերից մեկը՝ աշխարհահռչակ դերասան Վահրամ Փափազյանը, որի կինը՝ Գա լինան, թշնամու ռումբի պայթյունից զոհվեց նրա կողքին:

Լենինգրադի համար մղված պաշտպանության հետ անխզելիորեն կապված է 42-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ գեներալ-մայոր Բենիամին Գալստյանի անունը, ով զոհվեց 1942 թ. դեկտեմբերին Պուլկովոյի բարձունքում: Ռուս մեծ գրող Նիկոլայ Տիխոնովը, նշելով նրա արժա նիքները գրել է. «Գալստյանի անունը մենք կմտցնենք հերոսների, Լենինգրադի պաշտպանների անջնջնելի ցուցակը և կհիշենք նրան ընդմիշտ՝ որպես մեր մեծ քաղաքի սքանչելի հայրենասերի»: Այժմ Ս. Պետերբուրգում կա փողոց Բ. Գալստյանի անունով, իսկ քաղաքի Ալեքսանդր Նևսկի մայրավանքի գերեզմանատանը, որտեղ թաղված է անվեհեր գեներալի աճյունը, կանգնեցված է մի համեստ կոթող:

Հազարավոր հայեր ծառայում էին հարավարևմտյան և հարավային ռազմաճակատներում, որտեղ պատերազմի առաջին օրերին իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան ռազմաճակատի գլխավոր վիրաբույժ, առաջին կարգի զինվորական բժիշկ Ալեքսանդր Հարությունյանը, հրաձգային գնդի դպրոցի պետ, կապիտան Մաթևոս Մադաթյանը և որիշներ, ովքեր մարտերում ցուցաբերած սխրանքների համար արժանացան Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշաններ: 1941 թ. հուլիսի 17-ին Սեստրինովկայի շրջանում տեղի ունեցած մարտերում հակառակորդի 30 տանկերից և 40 ավտոմեքենաներից բաղկացած զորասյան հետ անհավասար մենամարտում հաղթող դուրս եկավ մարտկոցի հրանոթի հրամանատար, կրտսեր սերժանտ Մուշեղ Բա լայանը, որն անձամբ ոչնչացրեց թշնամու 12 տանկ և պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով: Դա պատերազմի առաջին շրջանի պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր: Հարավային

ռազմաճակատում հայ քաջորդիներից առաջիններից մեկը Լենինի շքանշանի արժանացավ ականանետային մարտկոցի հրամանատար-լեյտենանտ Քրիստափոր Իվանյանը (հետագայում՝ Հայկական Բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ):

Օդեսայի հերոս աշտպաններից էին ծովայիններ Կարլոս Ղուկասյանը, Գևորգ Շատվորյա նը, գնդի հրամանատար Լևոն Տատյանը, գումարտակ հրամանատար Ամբիոս Կուրդինյանը, գնդապետ Հմայակ Մեյրաբյանը:

Եթե պատերազմի առաջին ամիսներին հայ խիզախներն առանձին անհատներ կամ փոքր խմբեր էին, ապա հետագայում նրանց թիվը զգալիորեն բազմապատկվեց: Խորհրդային բանակի տարբեր զորատեսակներում հազարավոր հայ մարտիկներ ու սպաներ աչքի ընկան Մոսկվայի մատույցներում և Լենինգրադի պաշտպանների շարքերում, Ստալինգրադում ու Կուրսկի աղեղում, Ղրիմում ու Կովկասում, Ուկրաինայում ու Բելառուսիայում, Մերձբալթիկայում ու եվրոպական երկրներում: Սակայն հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունների տարեգրությունը նը մեծապես հարստացավ ազգային գորամիավորումների կազմավորումից հետո, Կերչի ու Կով կասի համար մղված ճակատամարտերում և հետագայում: Մարտերում կատարած սխրանքնե ըի համար հայերից առաջինը կառավարական բարձր պարգևի արժանացավ ավագ լեյտենանտ, օդաչու Պատրիկ Գազազյանը: ԽՍՀՄ գերագույն խորհրդի նախագահության 1941 թ. հուլիսի 8 ի հրամանագրով նա պարգևատրվեց մարտական «Կարմիր դրոշ» շքանշանով: Սակայն 1941 թ. հոկտեմբերի 19-ին Բրյանսկի և Օրշայի շրջանում հերթական ռմբակոծությամ ժամանակ նա իր վառվող կործանիչով մխրճվեց հակառակորդի ավտոմոբիլային և տանկային շարասյան մեջ»: Այդ նույն ձևով դեռևս պատերազմի 3-րդ օրը՝ 1941 թ. հունիսի 24-ին, Սարգիս Հայրապետյանն իր այրվող ինքնաթիռը գիտակցաբար մխրճեց հակառակորդի տանկային շարասյան մեջ՝ կյանքի գնով կատարելով մարտական առաջադրանքը: Հայրենական պատերազմի առաջին շրջանում՝ միայն 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը, 58 հայ մարտիկներ կատարած սխրանք ների համար պարգևատրվեցին կարմիր դրոշի շքանշաններով:

Պատերազմի առաջին տարում կատարած սխրանքների համար չորս հայորդիների շնորհ վեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Հայերից առաջինն այդ բարձր կոչմանն արժանացավ օդաչու Լազար Չափչախյանը, երկրորդը՝ Բալթյան

նավատորմի ռազմաօդային ուժերի օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը, երրորդը՝ գումարտակի հրամանատար լեյտենանտ Խաչատուր Մելիքյանը, չորրորդը՝ հրետանային մարտկոցի հրամանատար լեյտենանտ Սերգեյ Օգանովը: Դոնի Ռոստովի Մյասնիկյանի շրջանի Մեծ Սալա հայկական գյուղի Բերբեր Օբա կոչվող բարձունքում տեղակայված Ս. Օգանովի մորտկոցը, որն ուներ 24 հոգուց բաղկացած անձնակազմ, 1941 թ. նոյեմբերի 17-18-ը անհավասար մարտ մղեց հակառակորդի 50 տանկերի դեմ և ոչնչացրեց դրան ցից 30-ը: Խիզախ հրետանավորները զոհվեցին, բայց իրենց կյանքի գնով կատարեցին մարտա կան առաջադրանքը՝ թույլ չտալով թշնամուն մտնել Դոնի Ռոստով: Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին տանկային ճակատամարտում առանձնակի քաջությամբ ու հերոսությամբ աչքի ընկավ 22-րդ մեքենայացված տանկային զորակազմի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Վլադիմիր Թամրուչին, ով 1941 թ. հուլիսի 22-ին պարգևատրվեց Վ. Լենինի շքանշանով:

1941 թ. հուլիսի 10-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը տեղի ունեցած Սմոլենսկի ճակատամարտում մարտիկների ցուցաբերած զանգվածային հերոսության և ռազմական բարձր վարպետության արդյունքում ծնվեց խորհրդային գվարդիան: Առաջին գվարդիականների թվում էր 395-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար մայոր Համազասպ Բաբաջանյանը, որը գվարդիականի պատվավոր կոչման արժանանալու հետ մեկտեղ պարգևատրվեց «Կարմիր դրոշ» շքանշանով: Դա ապագա ԽՍՀՄ զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի առջին մարտական պարգևն էր: Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին օրերին իր ռազմավարական ունակություններով ու խիզախությամբ աչքի ընկավ ԽՍՀՄ ռազմածովային ժողկոմի առաջին տեղակալ, Գլխավոր ծովային շտաբի պետ ծովակալ Հովհաննես Իսակովը (Տեր-Իսահակյան): Իսակովը զբաղվում էր Լեհ նինգրադի հրետանային պաշտպանության ամրապնդման գործերով: Հետագայում նրան շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Արևմտյան ռազմաճակատի ռազմաօդային ուժերի շտաբի ղեկավարն էր գնդապետ Սերգեյ Խուդյակովը (Արմենակ Խամփերյանց): Դժվարին իրավիճակում նա ղեկավարեց շտաբի աշխատանքը, կապ հաստատեց բոլոր զորամասերի հետ, որի շնորհիվ միայն պատերազմի առաջին օրը Արևմտյան ռազմաճակատի օդաչուները ոչնչացրին հակառակորդի 100 ինքնաթիռ: Հետագայում Խուդյակովին շնորհվեց

ավիացիայի մարշալի (առաջին հայ մարշալը) կոչում, և նա նշա նակվեց օդային բանակի, ապա ամբողջ կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետ:

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին մարտերում իրենց խիզախությամբ և մարտավա բական հմտությամբ աչքի ընկան Հարավարևմտյան ռազմաճակատի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ գնդապետ Իվան (Հովհաննես) Բաղրամյանը (հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս), նույն ռազմաճակատի հրետանու պետ, Խորհրդային Միության հերոս, հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Պարսեղովը (հետագայում հրետանու գեներալ-գնդապետ), Հարավային ռազմաճակատի հրետանու պետ գնդապետ Իվան Վեքիլովը, (հետագայում գեներալ-լեյտենանտ), 12-րդ բանակի շտաբի պետ գեներալ-մայոր Բագրատ Առու շանյանը, դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Սերգեյ Գալաջևը և շատ ուրիշներ:

1941 թ. սեպտեմբերի 30-ից մինչև 1942 թ. ապրիլի 20-ը տեղի ունեցած Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին շրջանի ամենանշանավոր, հեղինակավոր ճակատամարտերից մեկը Մոսկվայի ճակատամարտն էր: Կարմիր բանակը ոչ միայն կասեցրեց գերմանական «Կենտրոն» բանակային զորախմբի առաջխաղացումը Մոսկվայի մատույցներում, այլև հզորոր հակահարվա ծով նրան 100-250 կմ հետ շարտեց դեպի արևմուտք: Այդ հաղթանակը ցրեց գերմանաֆաշիստական բանակների անպարտելիության մասին առասպելները՝ նպաստելով հակահիտլերյան դաշինքի ամրապնդմանը:

Մոսկվայի ճակատամարտին ռուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների և ԽՍՀՄ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ մասնակցեցին մի քանի հազար հայորդիներ: Նրանց թվում էին գեներալ-մայոր Հովհաննես Բաղրամյանը, գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Պարսեղովը, Իվան Վեքիլովը և ուրիշներ: Մոսկվայի ճակատամարտում կատարած սխրանքներով աչքի ընկան հրե տանային գնդի հրամանատար, մայոր Հայկ Ղազարյանը, աշխարհագրայիններ՝ Հովհաննես Ա լիբեկյանը, Գրիգոր Կուլօղլյանը և ուրիշներ, ովքեր հերոսաբար կռվեցին ու զոհվեցին Մոսկվայի պաշտպանության համար մղվող մարտերում:

Այդ ճակատամարտում տարած հաղթանակի գործում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև դիվիզիայի հրամանատար, փոխգնդապետ Սարգիս Վանեցյանը

(հետագայում գեներալ լեյ տենանտ, Խորհրդային Միության հերոս) և 239-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Հայկ Մարտիրոսյանը, գնդապետ Ստեփան Գինոսյանը (հետագայում գեներալ լեյտենանտ) և ուրիշ հրամանատարներ:

Մոսկվայի ճակատամարտում իր զորավարական տաղանդով աչքի ընկավ նաև 340-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար փոխգնդապետ Սարգիս Մարտիրոսյանը: Նրա ղեկավար ռհ 5-ից 9-ը ջախջախեց գեներալ Գուդերիանի տանկային դիվիզիան՝ վիժեցնելով Տուլան շրջափակելու հակառակորդի պլանը: Դրա համար նրան շնորհվեց գնդապետի, ավելի ուշ՝ գեներալ-մայորի, ապա գեներալ-լեյտենանտի կոչում: Մոսկվայի ճակատամարտում ցուցաբերած սխրանքների և անձնական խիզախության համար Սարգիս և Հայկ Մարտիրոսյանները պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի շքանշանով):

Հայ ռազմիկներն իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև Ստալինգրադի ճակատամարտում (17 հուլիս 1942 թ.-2 փետրվարի 1943 թ.): Հայրենական պատերազմի ամենախոշոր և վճռական նշանակություն ունեցող այդ ճակատամարտում կարմիր բանակը տարավ պատմա կան խոշոր նշանակություն ունեցող հաղթանակ. գերմանական մի մեծ զորախումբ շրջապատ վեց և գլխովին ջախջախվեց: Հակառակորդն այստեղ կորցրեց ավելի քան 1.5 միլիոն մարդ՝ սպանված, վիրավոր և անհայտ կորած, որը կազմում էր խորհրդագերմանական ճակատում մրտնչող ֆաշիստական զորքերի 4 մասը:

Ստալինգրադի ճակատամարտը վճռական բեկում մտցրեց ինչպես Հայրենական մեծ պատերազմի, այնպես էլ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքի մեջ: Ստալինգրադի ֆաշիստական զորքերի պարտությունը ցնցեց երկրորդ Ռայխի հիմքերը, խարխիլեց նրա նկատմամբ իր դաշնակից երկրների վստահությունը, նպաստեց Գերմանիայի կողմից զավթված եվրոպական մի շարք երկրներում դիմադրական շարժման ուժեղացմանը: Ճապոնիան ստիպված էր ժամանակավորապես հրաժարվել ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ ակտիվ գործողությունների դիմելու ծրագրից, իսկ Թուրքիան, որը պատրաստվում էր 1942 թ. նոյեմբերի 24-ին հարձակվել Խորհրդային Միության վրա, հարկադրված եղավ իր 26 դիվիզիաները հետ քաշել Խորհրդային Միության սամաններից: Ստալինգրադի ճակատամարտում կատարած սխրանքների համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց

ավիաէսկադրիլիայի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Սեր գեյ Բուռնազյանին, որը օդային մարտերում ոչնչացրեց հակառակորդի 22 ինքնաթիռ: Իր խիզա խությամբ աչքի ընկավ գվարդիայի մայոր Մաթևոս Մադաթյանը, որը պարգևատրվեց «Լենինի շքանշանով»: Նման պարգևի արժանացան նաև տանկային բրիգադի կոմիսար Գրիգոր Գալուս տովը, որի Բրիգադը Ստալինգրադի մատույցներում ոչնչացրեց հակառակորդի 218 տանկ: Ստալինգրադի ճակատամարտին մասնակցեցին շուրջ 30 հազար հայ մարտիկներ: Այդ ճակատամարտին սկզբից մինչև վերջ ակտիվորեն մասնակցեց նախկին Հայկական 76-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը մարտերում աչքի ընկնելու համար վերակազմավորվեց 51-րդ գվարդիա կան հրաձգային դիվիզիայի: Նրա կազմում իրենց սխրագործություններով աչքի ընկան բազմա թիվ հայորդիներ: Ստալինգրադի ճակատամարտում աչքի ընկան քաղվարչության պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Գալաշը, հրետանու պետ, գեներալ-մայոր Իվան Վեքիլովը, 5-րդ տանկային բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-մայոր Հայկ Թումանյանը, 60-րդ մոտոհրաձգա յին բրիգադի հրամանատար փոխգնդապետ Ասքանազ Կարապետյանը (հետագայում գեներալ մայոր, Խորհրդային Միության հերոս), Ստեփան և Վլադիմիր Միկոյան եղբայրները, հետախույզ Սուրեն Միրզոյանը, սակրավոր Սուրեն Ավետիսյանը և բազմաթիվ ուրիշներ: Կալաչ գրոհող խորհրդային զորամասերի մեջ էր նաև գեներալ-մայոր Ասքանազ Կարապետյանի ղեկավարած մոտոմեքենայացված բրիգադը, որը նույնպես արժանացավ գվարդիական ու ստալինգրադյան կոչումների: Իրենց հիանալիորեն դրսևորեցին նաև ռազմաօդային ուժերի կապի պետ, գնդա պետ Անուշավան Ստեփանյանը, գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը, Միհրան Բոստանջյա նը, Արտաշես Հարությունյանը, Արամայիս Պողոսյանը, Կոստանդին Նազարովը, Խաչիկ Բադդա սարյանը, Արամ Միրզոյանը և ուրիշներ: Այդ ահեղ գոտեմարտում իրենց գոհեցին բազմաթիվ հա յորդիներ, որոնցից մեկի՝ ավագ լեյտենանտ Արտաշես Գիմորյանի՝ արկի բեկորներից այրված կուսակցական տոմսն արյունաշաղախ վերնաշապիկի հետ այժմ պահվում է Մոսկվայում՝ խորհրդային բանակի կենտրոնական թանգարանում որպես հերոսության մի սուրբ մասունք»:

Հայ ռազմիկներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև Հայրենական մեծ պատերազմի մյուս՝ նշանավոր Կուրսկի ճամատամարտին, որը տեղի ունեցավ 1943

թ. հուլիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 23-ը: Կուրսկի ճակատամարտում կարմիր բանակը ոչ միայն ամբողջովին ջախջախեց հակառակորդի 30 ընտիր դիվիզիաներից բաղկացած զորախմբավորումը, այլև ընդմիջտ թաղեց գերելսյան ստահոդ քարոզչության սին առասպելը, թե խորհրդային զորքերն ընդունակ են միայն հաղթելու ձմեռային պայմաններում: Կուրսկի աղեղում կրած պարտության հետևանքով լիովին կործանվեց գերմանաֆաշիստական բանակի հարձակողական ռազմավարությունը. գերմանա կան բանակը ստիպված էր ամբողջ ճակատով անցնել պաշտպանության: Այդ ճակատամարտում տարած հաղթանակի գործում ցուցաբերած հերոսությունների համար հայ ժողովրդի զա վակներից շատերը արժանացան կառավարական բազմապիսի պարգևների: Մարտերում ի բենց խիզախությամբ առավել աչքի ընկած գնդապետ Գրիգոր Գալուստովին և լեյտենանտ Վլա դիմիր Իոնիսյանին հետմահու շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Սուվորովի ա ռաջին աստիճանի զորավարական բարձրագույն շքանշանով պարգևատրվեց 11-րդ գվարդիա կան բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Բաղրամյանը, որին շնորհվեց նաև գեներալ-գնդապետի կոչում: Նման պարգևի և ավիացիայի գեներալ-գնդապետի կոչման արժանացավ կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետ Արմենակ Խամփերյանցը:

Կարելի է առանձնացնել օդաչու, ավագ լեյտենանտ Էդուարդ Բունիաթյանի անձնագրի սխրանքը: 1943 թ. օգոստոսի 3-ին Բելգորոդի շրջանում մարտական հերթական առաջադրանքը կատարելիս թշնամու զենիթային-հրետենային կրակից սկսվեց այրվել խիզախ օդաչուի ինք նաթիռը: Անվեհեր հայորդին չօգտվեց պարաշյուտից և այրվող ինքնաթիռը մխրճեց հակառա կորդի կենդանի ուժի ու տեխնիկայի կուտակումների մեջ՝ կյանքի գնով ոչնչացնելով դրանք: Այդ սխրանքի համար Էդվարդ Բունիաթյանը հետմահու արժանացավ Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանի: Մինչ այդ նա պարգևատրվել էր Կարմիր դրոշի ու Կարմիր աստղի շքանշաններով:

Դեռևս 1942 թ. ապրիլի 5-ին Հիտլերի կողմից հաստատված թիվ 41 դիրեկտիվում ասված էր, որ պետք է «հիմնական ուժերը կենտրոնացնել և արագ կերպով կենսագործել ճեղքումը դեպի Կովկաս», տիրանալ նրա ռազմավարական ուղիներին: Գերմանական հրամանատարության նպատակն էր խորհրդային բանակին զրկել

Կովկասի հումքի հարուստ աղբյուրներից, գրավել հացառատ Կուրանը, Բաքվի ու Գրոզնու նավթը, Հայաստանի պղինձը, Վրաստանի մարգանեցն ու մյուս հարստությունները: Գերմանական գլխավոր շտաբը ձգտում էր ԽՍՀՄ-ի դեմ հանել Թուրքիային և Կովկասի վրայով ճանապարհ բացել դեպի Մերձավոր ու Միջին Արևելք: Այսպիսով՝ 1942 թ. հուլիսի վերջից խորհրդային բանակի հիմնական խնդիրը դարձավ Ստալինգրադի ու Կովկասի պաշտպանությունը: Ավելի քան 100 000 հայորդիներ մասնակցեցին Կովկասի համար մղվող մարտերին, որոնք սկսվեցին 1942 թ. հուլիսի 27-ին և ավարտվեցին 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ին: Նրանց զգալի մասը մարտնչեց Հայկական 89-րդ, 408-րդ, 409-րդ հրաձգային դիվիզիաների շարքերում²: Կովկասի պաշտպանության մարտում ցուցաբերած խիզախության համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց ավիատեխնիկի իրախանաթան Կապիտան Սամսոն Մկրտումյանին և հրաձգային բրիգադի գումարտակի հրամանատար, ավագ-լեյտենանտ Ղուկաս Մադոյանին: Հետմահու այդ կոչմանն արժանացավ Սևծովյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի 11-րդ ավիագնդի օդաչու գվարդիայի լեյտենանտ, Սուրեն Տաշչիևը (Թաշչյան), ով Նովոռոսիյսկի մոտ օդային մարտում ոչնչացրել էր թշնամու յոթ ինքնաթիռներ արժանացել կարմիր դրոշի և կարմիր աստղի շքանշանների:

1942 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր Սևծովյան նավատորմի և Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գործողությունները փոխհամաձայնեցնում էր ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ և ռազմական խորհրդի անդամ նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Իսակովը: Հոկտեմբերին 4-ին Տուապսեի շրջանում նա ծանր վիրավորվում է և զրկվում ձախ ոտքից, բայց կազդուր վելուց հետո շարունակում է ծառայությունը գործող բանակում: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1942 թ. դեկտեմբերի 13-ի հրամանագրով ծովակալ Իսակովը պարգևատրվում է «Լենինի շքանշանով»: Կովկասի հերոսամարտի շրջանում հայ ժողովուրդը 1943 թ. փետրվարին հայրենասիրական նամակ-կոչով դիմեց ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին: Նամակի տակ ստորագրել էին 335 316 մարդ: Այն վառ կերպով արտահայտվում էր հայ ժողովրդի ջերմ հայրենասիրությունը, հիշեցնում նրա մարտական հարուստ ավանդույթները: Ժողովուրդն իր որդիներին ու դուստրերին կոչ էր անում տուն վերադառնալ հաղթանակով: Նամակը, որ բազմա

հազար օրինակներով հրատարակվեց հայերեն և ռուսերեն, տարածվեց ոչ միայն Կովկասյան, այլև մյուս բոլոր ռազմաճակատներում, լայն արձագանք գտավ թշնամու դեմ մարտնչող բոլոր հայ ռազմիկների սրտերում: Պատասխան նամակում նրանք երդվեցին սուրը պատյանը չդնել մինչև լիակատար հաղթանակ:

Կովկասյան ռազմաճակատների զորքերը 1943 թ. հունվարին պաշտպանությունից անցան հարձակման և 1943 թ. հոկտեմբերին հաջողությամբ եզրափակեցին այն: Մարտերը խորհրդա յին զորքերի հաղթանակով ավարտվեցին 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ին, երբ գերմանական զորքերը վերջնականապես դուրս քշվեցին երկրամասից: Կովկասի պաշտպանության և ազատագրման համար ծավալված մարտերում իր կարևոր ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը: Այդ մարտե բում աչքի ընկավ հատկապես 89-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան՝ իր հրամանատարներ Անդրանիկ Սարգսյանի, Արտաշես Վասիլյանի և Նվեր Սաֆարյանի ղեկավարությամբ: Կովկասի համար մղված մարտերում հայ ռազմիկները զանգվածային հերոսություններ կատարեցին՝ անմահացնելով իրենց անունները, բարձր պահելով մեր ժողովրդի պատիվն ու փառքը: Այսպես, ա վագ սերժանտ Հունան Ավետիսյանը 1943 թ. սեպտեմբերին Դոլգայա բարձունքը գրավելու ժա մանակ զիտակցորեն գնաց մահվան՝ կրծքով փակելով թշնամու դգօտի գնդացրային հրակնատը և ապահովեց իր ստորաբաժանման առաջանցումը, որի համար հետմահու արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, իսկ զինված ուժերի նախարարի հրամանով նրա անունը առհավետ գրանցվեց այն վաշտի անձնակազմի ցուցակում, ուր նա ծառայել էր: Բացի Հ. Ավետի սյանից, նման անձնագոհություն են կատարել ևս երեք հայ մարտիկներ՝ ավագ սերժանտ Սուրեն Առաքելյանը, ավագ սերժանտ Ապավեն Ռոստոմյանը և գերմանական գերությունից փախած ու իտալական պարտիզանական շարժման մեջ ընդգրկված Գևորգ Քոլոզյանը:

Թամանյան թերակղզու ազատագրմամբ վերջնականապես վերացվեց գերմանական զոր քերի այն կարևոր հենակետը, որը հնարավորություն էր ընձեռում նրանց իրենց ձեռքում պահելու Ղրիմը: Ուստի դրանից հետո օրակարգում դրվեց Ղրիմի ազատագրման հարցը, և 1944 թ. մայի սին այն լիովին մաքրվեց ֆաշիստական հորդաններից: Այդ մարտերում ևս աչքի ընկավ Թամա նյան դիվիզիան, որի հինգ ռազմիկներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Ղրիմի և Կերչի

ազատագրման մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար 10 հայրորդու և Հայաստանում ծնված մեկ հույնի շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Կովկասի և Ղրիմի համար ծավալված մարտերից առաջ ու դրանց զուգընթաց Հարավարևմտյան ռազմաճակատի զորքերն իրականացնում էին նաև Ուկրաինայի ազատագրումը: 1943 թ. օգոստոսի վերջերից մինչև 1944 թ. վերջերը Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ ուկրաինական ռազմաճակատների զորքերը գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրեցին Ուկրաինան: Այդ ռազմաճակատների զորքերի կազմում մարտնչել են շուրջ 80 հազար հայ ռազմիկներ: Եթե ավելացնենք նաև 1941-1942 թթ. Ուկրաինայի պաշտպանական ծանր մարտերին մասնակցած հայերի թիվը, որը կազմել է ավելի քան 20 հազար մարդ, ապա Ուկրաինայի համար մարտնչած հայերի թիվն անցնում է 100 հազարից: Նրանցից ավելի քան 30 հազարը զոհվել է մարտերում: Ուկրաինայի ազատագրման մարտերին ակտիվորեն մասնակցած հայազգի զեներալներից էին՝ զեներալ-մայոր (հետագայում զեներալ-լեյտենանտ) Հայկ Թումանյանը, զե ներալ-մայոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, զեներալ-մայոր (հետագայում զեներալ-լեյտենանտ), Գևորգ Տեր-Գասպարյանը, զեներալ-մայոր Ասքանազ Կարապետյանը, ավիացիայի մարշալ Ար մենակ Խամփերյանցը և ուրիշներ: Դնեստր գետի հաղթահարման ժամանակ 1-ին տանկային բանակի 20-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և ցուցաբերած խիզախության համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանա ցավ գնդապետ (հետագայում զեներալ-լեյտենանտ) Համազասպ Բաբաջանյանը:

Այդ մարտերում իրենց սխրանքներով առավել աչքի ընկած 21 հայ խիզախների շնորհվել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: 1943 թ. նոյեմբերի 6-ին առաջինների թվում Կիև մտան 50-րդ հրաձգային կորուստի զորամասերը. կորպուսի հրամանատարն էր զեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանը, որն արժանացավ «Լենինի շքանշանի»:

Գեներալներ Սարգիս Մարտիրոսյանի և Անդրանիկ Ղազարյանի հրամանատարությամբ գործող միավորումները առաջինների թվում անցան Դնեսպրը, մասնակցեցին Կիևի և այլ քաղաքների ու մարզերի ազատագրմանը: Դնեսպրի անցման

համար մոտ 2000 ռազմիկներ արժանա ցան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, որից 18-ը հայեր էին:

50 հազար հայ ռազմիկներ մասնակցեցին Բելառուսիայի ազատագրմանը, որոնցից 15 հազարը զոհվեց մարտերում: Նրանցից շատերը սխրանքների համար պարգևատրվեցին շքանշան ներով ու մեդալներով, իսկ 11 հայորդիներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Նրանց թվում էր Առաջին մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Հով հաննես Բաղրամյանը: Բելառուսիայի ազատագրման մարտերում աչքի ընկնելու համար «Վի տեբսկյան» անվանում շնորհվեց 51-րդ գվարդիական (նախկին Հայկական 76-րդ) հրաձգային դիվիզիային: Բելառուսիայի ազատագրման մարտերում աչքի ընկան տասնյակ հազարավոր հայ մարտիկներ, այդ թվում՝ գեներալներ Իվան Վեքիլովը, Սերգեյ Գալաշևը, Ստեփան Գինոսյանը, Իսահակ Գասպարյանը, Բագրատ Առուշանյանը, Հրայր Սիմոնյանը, Կարապետ Հախնազարյա նը, Խաչիկ Համբարյանը, Արսեն Բոշնաղյանը, բժշկական ծառայության պետ գեներալ-մայոր Ա վետիք Բուռնազյանը և ուրիշներ: Օդային մարտերում աչքի ընկան Խորհրդային Միության ա պագա հերոսներ օդաչուներ Վազգեն Օզանեզովը, Մարտիրոս Նագուլյանը, Աշոտ Գասպարովը, Հակոբ Մանուկյանը և ուրիշներ: 1943 թ. նոյեմբերի 1-ին Գոմել քաղաքի օդային մարտում զոհվեց ԽՍ հերոս, մայոր Սամսոն Մկրտումյանը :

Բազմաթիվ հայորդիներ ակտիվորեն մասնակցել են նաև Լենինգրադի, Մերձբալթյան հան րապետությունների, Կարելիայի, Խորհրդային Անդրբևեռի համար մղված մարտերին: Լենինգ րադի և Մերձբալթիկայի համար մղված կռիվներում հերոսաբար զոհվեց Խորհրդային Միության հերոս, գրոհային ավիագնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանը, որին հետ մահու շնորհվեց Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչում:

Մերձբալթիկայի ու Բելառուսիայի ազատագրման և Արևելյան Պրուսիայի գրավման հա մար մղված մարտերում կրկին աչքի ընկավ ականավոր զորավար Հովհաննես Բաղրամյանը, որն իրականացրեց մի շարք դժվարին, բայց փայլուն օպերացիաներ: Մերձբալթիկայում աչքի ընկած հայ զորավարներից է նաև գվարդիայի գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը: Նրա ղեկավարած դիվիզիան անձնուրացությամբ ազատագրեց Էստոնիայի Տարտու քաղաքը: Այդ մարտերում

վճռականորեն հանդես եկան նաև 51-րդ գվարդիական դիվիզիան և «Մասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը, որը կառուցվել էր հիմնականում սփյուռքահայության տրամադրած միջոցներով: Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերում աչքի ընկան գեներալ-մայորներ Հմայակ Բաբայանը, Ստեփան Գինոսյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, Մուշեղ Մինասյանը և ուրիշներ: Վիլն յուսի ուղղությամբ տեղի ունեցած մարտում ցուցաբերած խիզախության համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանացավ ջոկի հրամանատար, գվարդիայի ավագ Հմայակ Սնուպլ յանը, իսկ Լատվիայի համար մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար հետմահու ԽՄ հերոսի կոչում շնորհվեց սերժանտ Վաչագան Վանցյանին:

1944 թ. աշնանը գերմանական օկուպանտները վերջնականապես վոնդվեցին խորհրդա յին երկրի սահմաններից, և մարտերը փոխադրվեցին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների տա րածքները: Խորհրդային բանակը ձեռնամուխ եղավ ֆաշիզմի լծի տակ տառապող եվրոպական ժողովուրդներին ազատագրելու իր պատմական առաքելության իրականացմանը, հիտլերյան բանակի ջախջախմանն ու Բեռլինի վրա հաղթանակի դրոշի բարձրացմանը: Այդ մեծագույն պատմական խնդիրները կատարվեցին 1944-1945 թթ. ձմռան և գարնան հարձակողական կամպանիայի ընթացքում: 1945 թ. ապրիլի 30-ին Բեռլինի վրա բարձրացվեց կարմիր դրոշ, իսկ երկու օր հետո գրավվեց Գերմանիայի մայրաքաղաքը: Մայիսի 8-ին ֆաշիստական Գերմանիան անվերապահ կապիտուլյացիայի ենթարկվեց: Թշնամուն իր սեփական հողում ջախջախելու հա մար խորհրդային բանակի մղած մարտերում նույնպես անձնուրաց մասնակցություն ունեցան հայկական զորամասներն ու հայ ռազմիկները:

Հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ՝ որպես ազատարարներ, անցան եվրոպական մի շարք պետությունների տարածքներով և ազնվորեն կատարեցին իրենց սրբազան պարտքը: Պատերազմի հաղթական ավարտի մարտերին մասնակցեցին 200 հազարից ավելի հայորդիներ, որոնցից 32-ին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Ավելի քան 20 հայ գեներալներ իրենց միավորումներով հետապնդեցին ու ջախջախեցին թշնամուն Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների տարածքներում: Բեռլինի գրավմանը ակտիվորեն մասնակցեցին գեներալներ Հ. Բաբաջանյանը, Ս.

Կարապետյանը և ուրիշներ: Բեռլինի գրավման համար մղվող մարտերում ցուցաբերած խիզազության համար գեներալ մայոր Հմայակ Բաբա յանին հետմահու շնորհվեց Խորհրդային միության հերոսի կոչում: Նույն կոչմանն արժանացավ նաև գվարդիայի շարքային Սարիբեկ Չիլինգարյանը:

409-րդ Կիրովգրադյան և 89-րդ Թամանյան դիվիզիաները մասնակցեցին ինչպես Լեհաս տանի, Չեխոսլովակիայի, Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի, այնպես էլ Գերմանիայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Ավստրիայի ազատագրմանը: 89-րդ դիվիզիան խորհրդային բանակի միակ զուտ ազգային զորամիավորումն էր, որը մասնակցեց Բեռլինի գրավմանը և պատերազմն ավարտեց Էլբայի ափին: Դա մեծ պատիվ էր հայկական դիվիզիայի համար, քանի որ կարմիր բանակի զորամիավորումներից միայն նրան էր պատմական այդպիսի կարևոր առաջադրանք տրվել:

Բեռլինի գրավումը մեծ ցնծություն առաջ բերեց հաղթող զորքերի մեջ: Օդ թռան հազարա հրթիռներ, թնդացին հաղթական կրակոցներ և ուռաներ, որոնց ձայնը խլացվեց Ռայխստա գի պատերի տակ քոչարի պարտոզների խրոխտ դոփյունի և զուռնա-դիռլի զիլ նվագի ներքո:

Հազարավոր հայորդիներ մասնակցեցին ֆաշիզմի լծից Լեհաստանի, Ռումինիայի, Բուլղա րիայի, Հարավսլավիայի, Հունգարիայի, Չեխոսլովակիայի, Ավստրայի և Գերմանիայի ազա տագրման մարտերին: Միայն Լեհաստանի համար մղված մարտերում ԽՍ հերոսի կոչման ար ժանացավ 18 հայորդի, իսկ ութ շարքային զինվոր դարձավ «Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ»: 10 հայեր հերոսացան Գերմանիայի ջախջախման և Բեռլինի գրավման մարտերում: Լեհաստա նի համար մղված մարտերում աչքի ընկած հրամանատարներից էին 217-րդ հրաձգային դիվի Ռոհոոր Գրիգորյանը, 56-րդ բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Սամվել Հարությունյանը, 4-րդ գվարդիական բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Ռաֆա յել Հայրապետովը, հրետանային գնդի հրամանատար, գվարդիայի գնդապետ Անդրանիկ Ղահ րամանյանը և ուրիշներ: Ռումինիայի ազատագրման մարտերում գործած անձնագոծ սխրանքի համար հետմահու խորհրդային միության հերոսի կոչում շնորհվեց տանկային վաշտի հրամանատար, կապիտան Հրանտ Օհանյանցին, ում անունը

ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի հրամանով առհավետ գրանցվեց տանկային գնդի 1-ին վաշտի անձնակազմի ցուցակում:

Հարավսլավիայի ազատագրման մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց գնդացրային դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյ տենանտ Արամ Սաֆարյանին՝ հետմահու և 237-րդ ավիագնդի ջոկատի հրամանատար, կապի տան Գոգա Աղամիրովին: Բելգրադի ազատագրման մարտերում աչքի ընկած հայորդիներից էին 32-րդ գվարդիայի մեքենայացված բրիգադի շտաբի պետ, գվարդիայի փոխգնդապետ Աշոտ Սարգսյանը, 818-րդ հրետանային գնդի եֆրեյտոր Սոնիկ Սինոյանը, 217-րդ ինժեներային գումարտակի կապիտան Անդրանիկ Մինասյանը և ուրիշներ:

Հունգարիայի ազատագրական մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար խորհրդային միության հերոսի կոչում շնորհվեց 233-րդ գվարդիական հրաձգային գնդի հրամանատար ընկալի շարային գծով տեղակալ, գվարդիայի փոխգնդապետ Թադևոս Եղիազարյանին (հետմահու) և հրետանային գնդի մարտկոցի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Էդուարդ Այանյանին:

Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայի ազատագրման մարտերում գործած սխրանքի հա մար ԽՍ հերոսի կոչման արժանացավ գումարտակի հրամանատար Գեղամ Փիլոսյանը: Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ դարձավ ականանետային ջոկի հրամանատար, գվարդիայի ավագ սերժանտ Գրիգոր Գրիգորյանը: Ավստրիայի մայրաքաղաքի ազատագրմանն ակտիվորեն մասնակցելու համար «Վիեննական» պատվավոր անվանում շնորհվեց 208-րդ և 356-րդ հրաձգային գնդերին, որոնց հրամանատարներն էին գվարդիայի փոխգնդապետներ Վ. Կարապետյանն ու Դ. Ավետիսյանը : Չեխոսլովակիայի ազատագրման մարտերում ցուցաբերած խիզախության հա մար հերոսի կոչման արժանացած մյուս հայորդին 71-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, գվարդիայի փոխգնդապետ (հետագայում՝ գեներալ-մայոր) Գրիգոր Բաղյանն էր::

Չեխոսլովակիայի ազատագրման մարտերում իրենց կյանքը զոհեցին բազմաթիվ հայորդիներ՝ մայրեր Սամվել Քոչարյանը, Անդրանիկ Սարգսյանը, կապիտաններ Գևորգ Կյուրեկյանը, Սերգեյ Թևոսովը, Գևորգ Ջուվելիկյանը և ուրիշներ:

Չեխոսլովակիայի ազատագրության տարեգրության մեջ ոսկե տառերով է գրված 73-րդ հ բաձգային կորպուսի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Մարտիրոսյանի անունը, որի գորքերը առաջինների թվում 1945 թ. մայիսի 9-ին մտան Պրահա: Կորպուսի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած խիզախության համար Սարգիս Մարտիրոսյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Մայիսի 9-ին ավարտվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Պատերազմում ԽՍՀՄ-ի հաղթա նակի ավարտական ստուգատեսը հանդիսացավ 1945 թ. հունիսի 24-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում կայացած զորահանդեսը, որին մասնակցել է 150 հայորդի:

ՀԱՅ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԸ ԹՇՆԱՄՈՒ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

Խորհրդային բանակի 1943-1944 թթ. վճռական հաղթանակների մեջ իրենց ավանդն ունե ցան նաև օկուպացված Ղրիմի, Հյուսիսային Կովկասի, Ուկրաինայի, Բելառուսիայի, Լենինգրադի մարզի, Մերձբալթիկայի և այլ շրջաններում թշնամու խոր թիկունքում գործած պարտիզանները, որոնց շարքերում ևս աչքի ընկան հարյուրավոր հայեր՝ իրենց ինքնուրույն պարտիզանական ջո կատներով: Միայն Ուկրաինայում և Բելառուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200, Ֆրանսիայում՝ 1200, Հունաստանում ավելի քան 1000, Հոլանդիայում՝ շուրջ 800 պարտիզան ներ՝: Գոյություն ունեին պարտիզանական մի քանի ջոկատներ, նույնիսկ գունդ, որոնք կազմա վորված էին առավելապես հայերից: Օրինակ՝ Ուկրաինայում գերմանական զավթիչների դեմ մարտնչել է 100 հոգուց բաղկացած «Հաղթական» ջոկատը՝ Սերգեյ Հարությունյանի հրամանա տարությամբ և 250 հայերից բաղկացած Անաստաս Միկոյանի անվան ջոկատը՝ Արամայիս Հով սեփյանի հրամանատարությամբ: 80 հայերից էր բաղկացած Լենինգրադի և Կալինինի մարզե րում գործող պարտիզանական 41-րդ ջոկատը՝ Արտեմ Սաղումյանի գլխավորությամբ: Ղրիմում է մարտնչել 10-րդ պարտիզանական ջոկատը՝ Արամ Տերյանի, Կրասնոդարի երկրամասի Ար մյանսկի շրջանում՝ Ստեփան Շահումյանի անվան ջոկատը՝ Անդրանիկ Մալխասյանի հրամանա տարությամբ: Ֆրանսիայում է գործել

խորհրդային առաջին պարտիզանական ջոկատը՝ Ալեքսանդր Ղազարյանի հրամանատարությամբ: Գնդի անձնակազմը բաղկացած էր 2000 հոգուց, որից հայեր էին 1200-ը: Հունաստանում գործում էր 1000 հայից բաղկացած «Ազատություն» պարտիզանական ջոկատը՝ Բաբկեն Ներսիսյանի հրամանատարությամբ, Հոլանդիայում՝ 800 հայերից բաղկացած խումբը, ինչպես նաև հոլանդական դիմադրական շարժմանն աջակցող իսրայելացիները: Իրենց խիզախությամբ առավել աչքի ընկած հայ պարտիզաններից էին Հենրիկ Ջաքա րյանը, Վահան Գրիգորյանը (Բելառուսիա), քույր ու եղբայր Հայկ և Թամարա Մարտիրոսյանները, Աշոտ Հայրապետյանը (Ղրիմ), Կրասնոդոնի «Երիտասարդ գվարդիա» կազմակերպության անդամներ Գեորգի (Ժորա) Հարությունյանցը և Մայա Փեխլիվանյանը (Ուկրաինա), Արտյոմ Պետ րոսյանը (Չեխոսլովակիա), Գևորգ Քոլոզյանը և Մկրտիչ Դաշտոյանը (Իտալիա), Բարթոլո Պետ րոսյանը և Լևոն Տիտանյանը (Ֆրանսիա), Անդրանիկ Միրզոյանը (Հոլանդիա), Արարատ Նավոյանը (Լեհաստան) և ուրիշներ:

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԵԾ
ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդն ունեցավ Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությունը: Չնայած ծանր պայմաններին ու զրկանքնե թին, ռազմաճակատից անընդհատ ստացվող հարազատների կորուստը գուժող «սև թղթերին»՝ Հայաստանի աշխատավորների հերոսական աշխատանքի շնորհիվ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում ոչ միայն շարունակեցին իրենց գործունեությունը բոլոր արդյունաբերա կան ձեռնարկությունները, այլև շահագործման հանձնվեցին ևս 30 նորերը, այդ թվում՝ ավիացի ու, ժամացույցների, շարժիչների վերանորոգման, ավտոդողերի և այլն: Պատերազմը շատ լուրջ և բարդ խնդիրներ դրեց հանրապետության արդյունաբերության առաջ: Պետք էր արագորեն յուրացնել մինչ այդ արդյունաբերության մեջ չեղած զենքերի, կապի միջոցների, տրանսպորտի և ռազմական այլ պարագաների արտադրության տեխնոլոգիան և թողարկումը:

Անհրաժեշտ էր աննախընթաց չափով ընդլայնել պաշտպանական արդյունաբերության համար ռազմավարա կան հումք և կիսաֆաբրիկատներ, սննդի ու թեթև արդյունաբերական ապրանքներ արտադրող ձեռնարկությունները՝ լայնորեն օգտագործելով տեղական ռեսուրսները: Անդու աշխատանք էր կատարում նաև գյուղի աշխատավորությունը՝ ռազմաճակատին տալով կենսամթերքներ, իսկ արդյունաբերությանը՝ անհրաժեշտ հումք: Ռազմաճակատ մեկնածներին ամենուրեք փոխարինում էին կանայք, պատանիներն ու ծերերը: Արդեն 1941 թ. վերջերին Հայաստանը ռազմաճակատի համար թողարկում էր ավելի քան 140 անուն արտադրանք, որից զինվորական հագուստի և գույքի 53 տեսակի արտադրանք¹:

Ամբողջ պատերազմի ընթացքում արդյունաբերությունը յուրացրեց 300 նոր արտադրատեսակներ՝ 10 տեսակի զինամթերքի, ականանետների, ականների, նոնակների, ավիառումբերի կորպուսների, ինքնաթիռների, ռետինատեխնիկական իրերի, կաուստիկ սողայի, ծծմբական թթվի, հեղուկ քլորի արտադրությունները և այլն: Քիմիական արդյունաբերության մեջ ստեղծվեցին նոր ենթաճյուղեր, որոնք հումքի թողարկումից անցան պատրաստի արտադրանք տալուն: Այդ ձեռնարկություններից էր արդտեխնիկա գործարանը, որը 1943 թ. կեսերից սկսեց անվադողերի արտադրությունը²: 1945 թ. Ալավերդու ծծմբաթթվի գործարանի հզորությունն հասցվեց տարեկան 15 հազար տոննայի³: Արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների թվաքանակը հասավ 30-35 հազար⁴:

1942 թ. հոկտեմբերից Երևանի թիվ 447 գործարանը (հետագայում՝ Հայէլեկտրամեքենա շինական) սկսեց վերանորոգել վնասված ինքնաթիռներ: Այնուհետև գործարանում արտադրվեցին «Յակ-3» կործանիչ ինքնաթիռի թևեր ու շասի, որոնք ուղարկվում էին Թբիլիսիի ինքնաթիռաշինական գործարան, որտեղ հավաքվում էր վերջնական արտադրանքը: Պատերազմի վերջին տարում թիվ 447 գործարանը սկսեց «ՈԻՏ-2Մ» ինքնաթիռների սերիական արտադրությունը, որոնք տեղում փորձակվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ:

1. Ств Советская Армния в году Великой Отечественной войны (1941-45),сборник документов и материалов

2. Ств ՀԱԱ,Ֆ.1,ց.24,գ.3, թ.106-109

3. Ств նույն տեղում ց.23,գ.30,թ.140

4.

Կանայք, փոխարինելով ռազմաճակատ մեկնած իրենց հարազատներին, ստանձնեցին ծանր ու դժվարին աշխատանք, ձեռք բերեցին նոր մասնագիտություններ, դարձան տրակտորիստներ, կոմբայնավարներ, վարորդներ և այլն: Առանց չափազանցության կարելի է նշել, որ Հայ բենական Մեծ պատերազմի տարիներին հիմնականում կանայք տարան գյուղատնտեսական աշխատանքների ոչ ղյուրին բերը: 1941 թ. հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ կանանց տեսակարար կշիռը 36 տոկոսից 1944 թ. բարձրացավ 47 տոկոսի:

Գյուղատնտեսության աշխատողների հերոսական ջանքերով պատերազմի տարիներին ոչ միայն չկրճատվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ու ցանքատարածությունների մակերեսը, այլև զգալիորեն ավելացան: Հանրապետությունում պատերազմի տարիներին ցանքատարածությունները ընկայնվեցին ավելի քան 27 հազար հեկտարով: Հացահատի կային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների ավելացումը հնարավորություն տվեց հացի ներմուծումը հասցնելու նվազագույն չափերի: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ անաս սունների գլխաքանակը չնվազեց, նույնիսկ ավելացավ կարմիր բանակի համար նախատեսված մսի ֆոնդը: Գյուղի աշխատավորության խնայողությունների հաշվին կառուցվեցին «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյունը և «Սովետական Հայաստան» զրահագնացքը: Ընդհանրապես պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանի թիկունքի աշխատավորների խնայողությունների հաշվին ստեղծվեցին նաև «Զանգեզուրի լեռնագործ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ», «Հայաստանի կոմերիտական», «Հայաստանի պիոներիա», «Սովետական Հայաստան» տանկային շարասյուները, «Սովետական Հայաստան», «Հաղթանակ», «Երիտասարդ զվարդիա», «Սովետական արտիստ» ավիատեկադրիլիաները և այլն: Միայն 1943 թ. գյուղի աշխատավորության ջանքերով երկրի պաշտպանության ֆոնդ մուծվեց 130 հազար փութ ցորեն, նաև մսամթերքներ և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ, իսկ 1944 թ., գերակատարելով պլանը, Կարմիր բանակի պաշտպանության ֆոնդ մուծվեց 200 հազար փութ ցորեն»: Ընդհանուր առմամբ, Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքում Հայաստանի աշխատավորությունն իր սուղ ու աղքատիկ միջոցներից ԽՍՀՄ պաշտպանության ֆոնդ մուծեց ավելի քան 42 մլն ռուբլի և ի հավելումն՝ Կարմիր բանակի ֆոնդին տրամադրեց 83 մլն ռուբլի: Այդ

ամենից բացի, որպես նվեր ռազմաճակատ ուղարկվեց 1 միլիոն 136 հազար միավոր տաք հագուստ, ավելի քան 206 հազար անհատական ծանրոց և 45 վագոն պարենամթերք:

Պատերազմում տարած հաղթանակի գործում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին հանրապետության գիտության, կրթության, արվեստի, գրականության, մշակույթի բնագավառների աշխատողները: Հայրենական մեծ պատերազմը նոր խնդիրներ առաջացրեց հանրապետությունում գործող գիտահետազոտական հիմնարկներին: Գիտնականներից պահանջվում էր հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնել ռազմական պատվերների, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման, ժողովրդի հայրենասիրական ոգին բարձրացնելու վրա: Այս հանգամանքներն ի նկատի ունենալով՝ 1941 թ. նոյեմբերին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի պլենումը հանձնարարեց գիտահետազոտական հիմնարկների և ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի ղեկավարությանը գիտահետազոտական աշխատանքները վերակառուցել ռազմաճակատի կարիքները բավարարելու ոգով: Երկրաբանության ու քիմիայի ինստիտուտները հանրապետության մի քանի բուհերի՝ (պոլի տեխնիկական, բժշկական և այլն) և գործարանների հետ համատեղ մի շարք գիտահետազոտական ծրագրեր իրականացրին՝ ռազմական արդյունաբերության կարիքների համար:

Հայոց բազմադարյա պատմության մեջ նշանակալից երևույթ էր պատերազմի տարիներին՝ 1943 թ. նոյեմբերին, ԽՍՀՄ կառավարության որոշումով ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումը, որը մեծապես նպաստեց ռազմական պատվերների կատարմանը: Նրա նախագահ ընտրվեց նշանավոր գիտնական, արևելագետ Հովսեփ Օրբելին: Ականավոր աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանն առաջ քաշեց մուժ միջավայրում լույսի սփռման տեսությունը, որը կիրառական նշանակություն ուներ ռազմական գործում: Տիեզերական ճառագայթների հետազոտման և կիրառման գործում զգալի էր ֆիզիկոսներ Արտեմ և Աբրահամ Ալիխանյանների ներդրումը: Ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի գործում զգալի ավանդ ունեցան ԽՍՀՄ պետա կան բարձրագույն մարմիններում ռազմական արդյունաբերության և տնտեսության տարբեր բնագավառներում աշխատող հայ պետական գործիչները, գիտնականները, կոնստրուկտորները: Ահա նրանցից մի քանիսի անունները: Անաստաս Միկոյանը եղել է ՀամԿ (Բ) Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի և

պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամ, ԽՍՀՄ կառավարության նախագահի տեղակալ, ղեկավարել է Կարմիր բանակի մատակարարման կազմակերպման գործը, Ի վան Թևոսյանը՝ ԽՍՀՄ սև մետալուրգիայի ժողկոմ, Արտեմ Միկոյանը՝ «ՄԻԳ» կործանիչ ինքնաթիռների ստեղծման կոնստրուկտորային բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտոր, Համո Յոյանը՝ Ն 92 հրետանային գործարանի տնօրեն, Ստեփան Ակոպովը՝ ԽՍՀՄ մեքենաշինության ժողկոմ, Սուրեն Աղաջանովը՝ Ն 21 ավիագործարանի տնօրեն, Պարույր Մաթևոսյանը՝ Ստալինգրադի «Կրասնի Օկոյաբր» մետաղամշակման գործարանի տնօրեն, Բագրատ Հարությունովը՝ ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների ժողկոմի առաջին տեղակալ, Լևոն Օրբելին՝ բժշկական ծառայության գեներալ-գնդապետ, ԽՍՀՄ ԳԱ փոխպրեզիդենտ, Լենինգրադի Ռազմա-բժշկական և կադեմիայի պետ: Հովսեփ Օրբելին 1946 թ. մասնակցել է Նյուրնբերգի դատավարությանը որպես մեղադրող կողմի վկա և մերկացրել ֆաշիստական բարբարոսների հանցագործությունները:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին բազում հայրենանվեր աշխատանքներ կատարած, հետագայում խորհրդային Միության միջուկային և ջրածնային զենքի հիմնադիր Կիրիլ Իվանովիչ Շչոլկինը, նույն ինքը Կիրակոս Հովհաննեսի Մետաքսյանին, եռակի շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում:

Պատերազմի տարիներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց հայրենասիրական ոգու բարձրացմանը: Հասարակագիտական ինստիտուտներին և բուհերի համապատասխան ամբիոններին ստել հայրենասիրական թեմաներով աշխատություններ, անրադառնալ անցյալի հերոսական էջերին: Այս իմաստով կարևոր նշանակություն ունեցան հայ գրողներից Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք», Ստեփան Զորյանի «Պապ թագավոր» վեպերը, Ա վետիք Իսահակյանի, Նաիրի Զարյանի, Գեղամ Սարյանի և այլ գրողների ստեղծագործությունները, որոնք հայրենասիրություն էին ներարկում ընթերցողի մեջ:

Այսպիսով՝ Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրից մինչև նրա հաղթական և վարտը Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորների հերոսական աշխատանքի շնորհիվ հանրապետությունը վերածվեց իսկական ռազմական ճամբարի, կարմիր բանակի մարտական զի նանոցի, որտեղից «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար», «Ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով ամեն օր

տասնյակ գնացքակազմերով ռազմաճակատ էին ուղարկվում մարդկային հա մալրումներ, զենք, զինամթերք, սնունդ, հանդերձանք և այլն: Ռազմաճակատում մարտնչող հայ ռազմիկները մարտերի ամենածանր պահերին և ամենուրեք մշտապես զգում էին թիկունքի աշխատավորության աջակցությունը՝ ստանալով նրանց նյութական ու բարոյական օգնությունը: Հայ ժողովուրդը մեծ ներդրում ունեցավ Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակի գործում: Ընդհանուր առմամբ Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 106 հայի, որից 4-ին՝ խորհրդա-ֆիննական պատերազմում, 99-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմում, 3-ին՝ հետպատերազմյան խաղաղ շինարարության տարիներին: Հայաստանում ծնված 10 այլազգի քաղաքացու ևս շնորհվել է հերոսի կոչում: Հայրենական մեծ պատերազմում կատարած սխրանքների համար Խորհրդային Միության մարշալ Հ. Բաղրամյանը և գրոհային օդաչու, գվարդիայի փոխ գնդապետ Ն. Ստեփանյանն այդ բարձր կոչմանն արժանացել են կրկնակի, իսկ 26 հայ ռազմիկներ պարգևատրվել են «Փառքի շքանշանի» բոլոր երեք աստիճաններով՝ դառնալով «Փառքի շքանշանի» լրիվ ասպետներ, որոնց իրավունքները հավասարեցված են Խորհրդային Միության հերոսի կոչում ունեցողներին: Առաջինը կարմիր բանակում այդ կոչմանն է արժանացել և 1943 թ. նոյեմբերին պարգևատրվել հայազգի սերժանտ Գևորգ (Ժորա) Իսրայելյանը: Յոթ հայ օդաչուներ դարձել են գաստելոյականներ՝ իրենց վառվող ինքնաթիռները մխրճելով թշնամու ռազմա կան տեխնիկայի և հետևակային զորքի մեջ: Վեց հայ մարտիկներ իրենց կյանքի գնով կատարել են մարտական առաջադրանքները, որի համար ԽՍՀՄ ՊՆ հրամանով առհավետ գրանցվել են այն զորամասերի անձնակազմերի ցուցակներում, որտեղ նրանք ծառայել են: Հինգ հայ ռազմիկներ դարձել են մատրոսովականներ, իրենց մարմնով փակելով թշնամու կրակակետերը:

Պատերազմի տարիներին գիտության և արդյունաբերության բնագավառում կատարած ակնառու ծառայությունների համար ութ հայորդիների շնորհվել է «Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի» կոչում (Հ. Յուլյան, Ա. Միկոյան, Ի. Թևոսյան, Բ. Հարությունով, Ն. Նարինյան, Բ. Սալամբեկով, Ա. Խաչատրյան և Լ. Օրբելի): Պատերազմի մասնակից երեք ականավոր հայ գիտնականների՝ «Միգ» կործանիչ ինքնաթիռների գլխավոր կոնստրուկտոր, ինժեներատեխնիկա կան

գորքերի գեներալ-գնդապետ Արտեմ Միկոյանին, հրթիռամիջուկային վահանակի ստեղծ ման գլխավոր կոնստրուկտոր, պրոֆեսոր Մամվել Քոչարյանցին և ակադեմիկոս Վիկտոր Համ բարձույանին այդ բարձր կոչումը շնորհվել է կրկնակի:

1945 թ. դեկտեմբերի տվյալներով պատերազմին մասնակցել են 68 հայ գեներալ, ավիացի այլ մարշալ (Արմենակ Խամփերյանց) և մեկ ծովակալ (Հովհաննես Իսակով): Պատերազմի մաս նակից հայ սպաներից 1946-1997 թթ. գեներալի կոչում է շնորհվել ևս 84-ին, ծովակալի կոչում՝ ինը հայի: Բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյանին 1955 թ. շնորհվել է Խորհրդային Միության մար շալի կոչում: Նույն թվականին Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի կոչում է շնորհվել Հ. Իսակովին: 1975 թ. զրահատանկային գորքերի գլխավոր մարշալի կոչում է շնորհվել Հ. Բաբա ջանյանին, իսկ 1980 թ. ինժեներական գորքերի մարշալի կոչում՝ Սերգեյ Ազանովին: Վերջինս պատերազմի տարիներին վաշտի հրամանատարից հասել էր բանակի ինժեներական գորքերի շտաբի պետի պաշտոնին:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ զորավարներից մեկը եղել է ռազմաճակատի (Հովհաննես Բաղրամյան), երեքը՝ բանակի (Հ. Բաղրամյան, Ս. Խուդյակով և Մ. Պարսեղով), ութը՝ զորակազմի, 28-ը՝ դիվիզիայի, 25-ը՝ բրիգադի, ավելի քան 100-ը՝ գնդի հրամանատարներ : Ֆաշիզմի դեռ տարած հաղթանակում իրենց ծանրակշիռ ավանդն են ունեցել նաև անտե սանելի ճակատի լեգենդար հետախույզները՝ գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Հովհակիմյանը, գեներալ-մայորներ Իվան Աղայանցը, Միքայել Ալավերդովը, Վյաչեսլավ Կևորկովը, գնդապետներ Ա շոտ Հակոբյանը, Գերասիմ Բալասանովը, Վյաչեսլավ Գուրգենովը, Խորհրդային Միության հեռու, գնդապետ Գևորգ Վարդանյանը, նրա կինն ու գործընկերուհին՝ քաջասիրտ հայուհի Գոհար Վարդանյանը և շատ ուրիշներ, որոնց գործած սխրանքները հայտնի պատճառներով դեռևս լիովին չեն լուսաբանվել: Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմի բոլոր ռազմաճակատներում իրենց հերոսական սխրանքներով անմար փառք վաստակեցին հայ ժողովրդի բազմահազար զավակներ՝ որոշակի ավանդ ներդնելով բաղձալի հաղթանակին հասնելու գործում: Հայ ժողովուրդը գերազանց քննու թյուն հանձնեց թե՞ թիկունքում և թե՛ ռազմաճակատում: Ահա այսպիսին է Հայրենական մեծ պատերազմում հայ ժողովրդի զավակների ներդրման խիստ համառոտ պատկերը, որը երբեք չի խամրի ժամանակի հոլովույթում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Կ.Հարությունյան-Հայ ժողովրդի մասնակցությունը հայրենական մեծ պատերազմին (1941-45թթ.)2002թ.
2. Ռ.Թադևոսյան- Դրվագներ Հայոց ռազմարվեստի պատմությունից, 19-20-րդ դդ. 2012թ.
3. Ի.Մինասյան- <<Հայ հերոսուհի կանայք>> 2016թ.
4. Ս.Սարգսյան-408-րդ հրաձգային դիվիզիան, 1985թ.
5. <<Հայոց պատմություն>> - 4-րդ հատոր, 2010թ.